

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української мови та славістики

Кваліфікаційна робота
ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ
В СТАРШІЙ ШКОЛІ

Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма «Середня освіта
(Українська мова і література, англійська мова)»

здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Крупницької Ірини Василівни

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
доцент
Гайда Ольга Мирославівна

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
СИСТЕМНІСТЬ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	6
1.1. Поняття про лексико-семантичні поля	6
1.2. Тематичні та лексико-семантичні групи слів	11
1.3. Класифікаційні особливості лексики	16
РОЗДІЛ 2	
ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ГОЛОВНИХ УБОРІВ ТА ВЗУТТЯ.....	21
2.1. Лексико-семантична група «назви головних уборів»	21
2.1.1. Назви чоловічих головних уборів	21
2.1.2. Назви жіночих головних уборів	30
2.2. Лексико-семантична група «назви взуття».....	39
2.2.1. Загальні назви взуття.....	40
2.2.2. Назви літнього взуття.....	43
2.2.3. Назви міжсезонного взуття.....	46
2.2.4. Назви зимового взуття.....	49
2.3. Лексика на позначення назв головних уборів та взуття в синтагматичних та парадигматичних відношеннях	53
РОЗДІЛ 3	
ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ..	60
3.1. Особливості компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови у старшій школі.....	60
3.2. Види вправ із вивчення лексики української мови.....	68
3.3. Конспект уроку із вивчення застарілої лексики в 10 класі.....	81
ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	95

ВСТУП

Розвиток людського суспільства, зміни в його матеріальній та духовній культурі, модернізація всіх сфер життя – визначальні позамовні чинники, наслідком яких є зникнення величезних пластів культури народу, що закономірно призводить до змін у сфері номінації та прискорює процес архаїзації лексичних одиниць тих тематичних груп лексики, які презентують матеріал давніх українських народних звичаїв і традицій та пов'язані з матеріальною й духовною культурою народу.

Лексика на позначення одягу та взуття – це переважно дуже давня, сформована упродовж століть група слів, яка тісно пов'язана з позначуваними реаліями, відбиває тривалу еволюцію від примітивного первинного до сучасного суспільства. Назви одягу та взуття як важливі компоненти матеріальної культури є цінним джерелом для вивчення історії народу, етно-та глотогенезу, взаємозв'язків і контактів українців з іншими народами та їхніми мовами. Традиційний головний убір – невід'ємна складова частина народного костюму. Саме в них найбільш повно збереглися архаїчні риси, давні традиції.

Лексико-семантичні групи назв головних уборів та взуття, що є складовою частиною тематичної групи назв одягу і взуття, привертали увагу дослідників різних діалектних зон (Л. Анісімова, Ф. Бабій, Г. Гримашевич, Д. Неділько, О. Никончук, Л. Пономар, А. Соколовська, К. Глуховцева, Н. Клименко, О. Коваленко, Л. Лисиченко, Т. Ніколаєва, Т. Щербина, Г. Березовська, З. Бичко, Я. Вакалюк, В. Грещук, Н. Пашкова, Т. Піцура, О. Полянська, В. Прокопенко та ін.). Також фіксацію назв головних уборів знаходимо у лексикографічних працях.

Дослідженням застарілої лексики та її функціонування в сучасній українській лінгвістиці присвятили свої роботи науковці Л. Батюк, М. Жовтобрюх, Б. Кулик, Г. Томиліна та інші.

Актуальність дослідження назв одягу зумовлена необхідністю зберегти лексеми на позначення реалій, які відбивають культурно-етнічні особливості нації, оскільки вони піддаються змінам, викликаним розвитком суспільства; необхідністю системно дослідити прояви матеріальної (частково й духовної) культури українців, яка сягає найдавніших часів, та дослідити її номінацію. Так само актуальним є вивчення цієї лексики в шкільній практиці для формування мовнокомунікативної та загальнокультурної компетентності.

Мета дослідження – провести лінгвістичний аналіз тематичної групи «назви одягу та взуття», зокрема лексико-семантичних груп «назви головних уборів», «назви взуття» та виявити їх лінгводидактичний потенціал.

Із поставленої мети випливає необхідність реалізації таких **завдань**:

- опрацювати наукову літературу з досліджуваної теми;
- з’ясувати основні поняття семасіології;
- виявити лексеми лексико-семантичної групи «назви головних уборів», з’ясувати їх семантику, проаналізувати семантичні мікрогрупи і ряди;
- дослідити семантичні, словотвірні та структурні особливості лексики на позначення головних уборів, з’ясувати мотиви номінації;
- проаналізувати програму з української мови для 10 класу та підручники до неї;
- виявити ефективні методи та прийоми вивчення застарілої лексики у ЗЗСО.

Об’єкт дослідження – лексика на позначення головних уборів та взуття, а також особливості її вивчення у старшій школі. **Предмет дослідження** – лексико-семантичні, структурні, словотвірні особливості

лексики на позначення назв головних уборів та взуття і методичні прийоми вивчення цієї лексики у ЗЗСО.

Джерелом дослідження є праця Г. Березовської «Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках» [7].

Методи дослідження. Як основні у роботі використано описовий метод – опис мовних явищ у синхронії, метод семантичного аналізу, діалектичний метод, що дозволяє дослідити всі явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості та історичному розвитку, а також методи кількісного, етимологічного, словотвірного та структурного аналізу.

Новизна дослідження зумовлена тим, що проведено лексико-семантичний аналіз найменувань одягу та взуття діалектного масиву східного Поділля, виявлено синтагматичні та парадигматичні відношення мовних одиниць. Запропоновано методику вивчення застарілих слів у 10 класі профільної школи.

Апробація роботи. Робота апробована на Всеукраїнській науковій конференції учнівської та студентської молоді «Актуальні питання сучасної філології та журналістики» (Тернопіль, 30 жовтня 2025 року).

Практичне значення. Матеріали й результати дослідження можуть бути використані при вивченні курсів сучасної української мови (лексикології, етимології, семасіології) та спецкурсів з української діалектології, етнолінгвістики, семіотики, лінгвокультурології тощо.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

СИСТЕМНІСТЬ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Поняття про лексико-семантичні поля

Системність лексичного складу української мови та розуміння значення слова як складової мікросистеми є важливим аспектом сучасного мовознавства. Розвитку цього підходу сприяли дослідження східнослов'янських мовознавців (Л. Щерби, Л. Булаховського), так і напрацювання зарубіжних учених.

У лінгвістиці XX ст. – початку XXI ст. зацікавлення дослідників стосувалися лексичної семантики, проблем функціонування лексичної системи загалом – праці В. Русанівського, О. Мельничука, М. Кочергана, Л. Лисиченко, О. Тараненка та інших. Так, М. Кочерган стверджує, що «лексика – це не механічне нагромадження слів, а система» [51, с. 119], що висновує, що «лексика є системою взаємопов'язаних лексичних одиниць. Таким чином систему варто сприймати як внутрішньо організовану сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів» [52, с. 280]. Так, як наслідок, Л. Лисиченко стверджує, що «системність лексичного складу сучасної мови виявляється у всіх її елементах: в організації тематичних лексичних груп, у структурі багатозначного слова, у наявності синонімічних, антонімічних і т.п. зв'язків» [56, с. 8].

У мовознавстві існує різноманітність підходів до концепції «лексико-семантичного поля», у тому числі парадигматичний і синтагматичний та інші аспекти. Великий вплив на формування уявлень про системність лексики мав внесок німецьких лінгвістів у дослідження цієї проблематики Л. Вайсгербера, К. Мейєра, Й. Тріра, Г. Шпербера. Так, зокрема, Г. Остгоф стверджує про існування системи значень у межах мови. Загалом дослідники окреслюють три типи семантичних полів – природні, штучні, напівштучні й визначають семантичний клас як упорядкованість певної кількості виразів стосовно якої-

небудь семантичної ознаки, яку автор називає диференціальним чинником». Завданням семасіології є, по-перше, встановити належність кожного слова до тієї чи іншої системи (чи систем), та, по-друге, виявити системотворчий, диференціальний чинник цієї системи [80, с. 105–106].

Значення слова формується його оточенням, поняття «поле» в мовознавстві виникло як інтуїтивне відображення структурно-функціонального підходу до явищ мови. Лексичне поле складається з основних компонентів – понять і слів, причому компоненти лексичного поля повністю співпадають з областю поняттєвого поля. Значення слова не є самостійною одиницею лексичного поля, а є структурним компонентом. Мовне поле представляє собою частину проміжного світу і формується групою взаємодіючих знаків. Проміжний світ виникає в результаті взаємодії світу речей і світу пізнання. Таким чином існують однорівневі, дворівневі і багаторівневі поля в залежності від того, скільки аспектів можна аналізувати в такому полі або групі [80].

Термін «семантичне поле» становить «сукупність слів, що мають спільний зміст» [80]. Було висунуто ідею про лексико-граматичні поля, у яких етимологічно різні слова, входячи в одну смислову систему, набувають спільних граматичних ознак.

Синтагматичний підхід до вивчення лексичного матеріалу пов'язують з іменами Е. Оскара і О. Духачека. Останній вважає, що важливим є дослідження взаємовпливу близьких за значенням слів та змін в їх семантиці. Мовознавці виділяють два основних типи лінгвістичних полів: словесні лінгвістичні поля, де центральним елементом є слово, та поняттєві лінгвістичні поля, де слова пов'язані спільним поняттям (елементарні поля) або кількома близькими поняттями (комплексні поля). Пізніше було введено поняття лексико-семантичної системи, а О. Смирницький запропонував термін «лексико-семантичний варіант».

Сучасні лінгвісти досліджують як теоретичні, так і практичні проблеми, зокрема питання функціонування конкретних лексико-семантичних полів. Але «висунуті різними дослідниками теорії «поля», різко відрізняючись одна від одної і методологічно, і за принципами самого групування слів, свідчать не стільки про суб'єктивний вибір ознак, скільки про об'єктивну їх різноманітність у мові» [56]. Різноманіття підходів у мовознавстві до пояснення лексичних одиниць можна пояснити складністю самого явища. Сьогодні в мовознавстві загалом прийнято розуміння лексико-семантичного поля як сукупності слів, що об'єднані на основі семантичної спільності та зв'язку між їх елементами, проте існує різні тлумачення методів виділення полів. Основними характеристиками, що дозволяють об'єднати слова, є семантична тема, ядро семи, опорна сема, архісема та гіперсема.

Для аналізу семантичних полів мовознавці використовують тезаурусну методику, яка ґрунтується на ономасіологічних ознаках. Цей підхід дозволяє розчленувати лексико-семантичне поле на менші структури на основі спільних семантичних ознак. Виділені мікроділянки, які виникають під час тезаурусного опису, формують систему мікрополів, що відтворюють поняттєву структуру лексико-семантичного поля. Т. Космеда зауважує, що «концепція лексико-семантичного поля надає можливість найбільш адекватно описувати мікроструктури взаємодії слів на семантичному рівні в різних аспектах мовної системи» [50].

А. Зеленько визначає лінгвістичні парадигми як «упорядковану сукупність лексичних одиниць, об'єднаних спільними й розрізнявальними диференційними семантичними множниками» [42]. Теорія лінгвістичного детермінізму, розроблена вченим, має багато спільного з методикою вивчення словникового складу з точки зору лексико-семантичних полів та лексико-семантичних груп. У лінгвістичній літературі інколи використовується одна й та ж термінологія для позначення груп слів, які об'єднані за різними принципами. Ускладнення класифікації лексичних

угруповань походить переважно з-за невизначеності термінології. Лексико-семантичні групи слів, що є основою мікросистем лексики, не завжди чітко відокремлюються від інших груп лексики. Мовознавці досліджують питання структурної організації лексико-семантичних груп і пропонують загальну модель лексико-семантичного поля, що включає назву поля, його ядро, а також слова, чиї значення мають спільні компоненти з ядром.

У багатьох наукових дослідженнях лексико-семантичні групи й тематичні групи слів не розмежовують, а іноді навіть розглядають як різновиди лексико-семантичного поля [80]. В.Левицький вважає, що «критеріями розмежування лексичних мікросистем можуть бути три основні ознаки:

- 1) мовна/немовна зумовленість зв'язків між лексемами;
- 2) тип структурних відношень (комутація/субституція) всередині мікросистеми;
- 3) наявність та тип ідентифікатора групи» [56].

У мовознавців відсутня єдність щодо того, чи можуть до лексико-семантичного поля входити слова з різних частин мови. Організація лексико-семантичного поля ґрунтується на позамовних зв'язках між денотатами, його елементи неможливо замінити один одного, і само словосполучення, часто штучно створене, не є ідентифікатором поля та не входить до нього.

Лексико-семантичне поле визначається за наявністю спільної семи і складається зі слів однієї частини мови [56]. Деякі мовознавці розглядають лексико-семантичну групу як лексико-семантичну парадигму, що об'єднує лексичні одиниці на основі інваріантної ознаки і може існувати лише як сукупність одиниць однієї частини мови, тоді як лексико-семантичне поле охоплює слова різних частин мови, об'єднані спільністю вираження одного поняття [44, с. 35]. Загалом, вважається, що існують три основні мікросистеми у лексиці: лексико-семантичне поле, лексико-семантична група і синонімічний ряд, які розглядаються як «рівноцінні» види більших

парадигматичних об'єднань. Один з об'єктивних мовних критеріїв для виділення лексико-семантичних груп – це наявність вільних змістових зв'язків між словами в системі їх лексичних значень. Вільні змістові зв'язки тут розглядаються як відношення полісемії й синонімії.

Мовознавці також розглядають опозицію між «групою» і «полем». Група відрізняється від поля на основі розподілу слів за типами лексичного значення. Групою вважаються слова, що мають екстралінгвістичну семантику, тоді як поле включає слова з лінгвістичною семантикою. Логічно використовувати термін «лексико-семантична група» для будь-якого семантичного класу слів (лексем), що об'єднані хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою (чи хоча б одним спільним семантичним множителем).

В загальному, лексико-семантичні групи можуть бути виділені в межах тематичної групи. Тематична група може включати слова, які об'єднані спільною семою та належать до різних частин мови. Лексико-семантична група, у свою чергу, означає будь-яке парадигматичне об'єднання слів, що належать до однієї частини мови та мають однорідні порівняльні значення. За думкою мовознавців, слова в лексико-семантичній групі мають відношення синонімії, антонімії, гіпонімії, гіперонімії тощо. З тематичної точки зору, тематична група об'єднує слова не тільки з парадигматичного, але й з синтагматичного погляду [52, с. 282–283].

На думку Л. Лисиченко, «термін «лексико-семантичне поле» характеризує наявність:

- а) семантичного інваріанта;
- б) диференційних семантичних ознак, за якими розрізняють варіанти;
- в) ієрархічної залежності семантичних ознак;
- г) внутрішньо-польових тематичних лексико-семантичних груп (рядів), мікрополів та інших дрібніших груп, в основі яких лежать парадигматичні відношення;

- д) центра й периферії;
- е) невизначеності меж, зони синкретизму;
- є) асоціативних зв'язків з одиницями інших лексико-семантичних полів;
- ж) членів, лексичне значення яких характеризується як лексичне значення денотативно-сигніфікативного типу» [56].

Основними ознаками лексико-семантичного поля мовознавці називають такі:

- «а) поле становить сукупність елементів, пов'язаних між собою структурними зв'язками;
- б) елементи, які утворюють поле, мають семантичну спільність і виконують у мові єдину функцію;
- в) поле може об'єднувати однорідні й різнорідні елементи;
- г) у структурі поля виділяють мікрополя;
- д) у складі поля виділяються ядерні й периферійні конституенти;
- е) межа між ядром і периферією нечітка;
- є) конституенти поля можуть належати до ядра одного поля й периферії іншого й навпаки;
- ж) різні поля можуть частково накладатися одне на одне, утворюючи дифузні зони» [56].

Отже, дослідження лексичних мікросистем у працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців сприяли виникненню теорії лексико-семантичного поля. Враховуючи різноманіття підходів до поняття «лексико-семантичного поля», на жаль, до сьогодні немає єдиного погляду на семантичні поля і загальновизнаної методики їх визначення.

1.2. Тематичні та лексико-семантичні групи слів

Вивчення системних відношень на лексичному рівні включає розгляд принципів відрізнєння лексико-семантичних груп від тематичних груп, і це є

одним із актуальних питань в даній галузі. Стосовно цього питання, думки дослідників неоднозначні. Дослідники вважають, що «саме в тематичній групі взаємопроникають елементи, які прийнято називати зовнішньо- та внутрішньомовні, які, виступаючи в структурі значення, є елементами внутрішньомовними, але відносяться до різного ступеня абстрагування від конкретних властивостей предметів і явищ» [51]. Дехто вважає, що тематичні групи можна виокремити у всіх мовах, але шлях їх формування залежить від розвитку самої мови: «Відображаючи відрізки дійсності, слова пов'язані між собою, як взаємозалежні та відображувані ними явища самої дійсності» [87, с. 78]. Завдяки цим позамовним зв'язкам лексеми поєднуються в тематичні групи. «Будь-які тематичні групи об'єднують у собі слова «не на основі того або іншого протиставлення одне одному за певною ознакою, а на основі спільної родової ознаки» [87, с. 78].

Думки дослідників щодо розмежування лексико-семантичних та тематичних груп розділились. Досліджуючи лексико-семантичну систему української мови, Л. Лисиченко акцентує на тому, що тематичні групи – це «слова різних частин мови, об'єднані спільним відрізком дійсності [56, с. 129]. Як зазначає В. Невойт, лексико-семантичні та тематичні групи не можна протиставляти як позамовні та мовні одиниці: «Під час дослідження системних відношень у лексиці, яка позначає конкретні реалії, тематичні та лексико-семантичні групи не мають протиставлятися як позамовні та мовні одиниці, оскільки виділення тематичних розрядів – це необхідний ступінь під час вивчення внутрішньомовних зв'язків слів» [80, с. 168]. Дехто кваліфікує тематичну групу як об'єднання значень слова, в основі якого лежить подальше членування спільного поняття, яке входить до змісту категорії пізнання. На думку лінгвістів, «особливість тематичної групи полягають у тому, що вона, з одного боку, виділяється на основі логічного членування широкого поняття, а з іншого боку, – на основі того, як це поняття членується, і логікою мови – значеннями слова». Отже, тематична група є

«сходиною класифікації, на якій логіка мовного членування семантичного континууму виступає вже не просто як попередня, інтуїтивна основа, як орієнтир у процесі систематизації людських уявлень про об'єктивну дійсність, але і як самостійний фактор, як питомо мовне членування уявлень людини про об'єктивну дійсність» [56].

Зазначимо, що важливою проблемою є вивчення відношень усередині лексико-семантичних і тематичних груп. Досліджуючи лексико-семантичне поле звуконаслідувань у сучасній українській мові, застерігають, що «об'єднання слів в одне лексико-семантичне поле створює низку проблем, хоча б тому, що через «розмитий» характер меж поля виникають труднощі щодо критеріїв та принципів відбору одиниць» [87, с. 46]. Для аналізу внутрішньо-системних зв'язків у лексико-семантичних групах широко використовують елементи компонентного аналізу.

Загалом «визначення внутрішніх границь лексико-семантичних груп установлюється з урахуванням як лінгвістичних, так і екстралінгвальних факторів» [56, с. 132]. Утворення тематичних груп слів базується на внутрішніх зв'язках між предметами та явищами реального світу і залежить переважно від їх предметно-логічних ознак.

У галузевій терміносистемі, тематичні об'єднання можуть складатися з кількох основних лексико-семантичних груп, які характеризуються чіткою відмінністю у своїх ознаках. Тематичне групування слів відображає свідоме прийняття групування явищ реальності, де виділяються логічно визначені ширші або вужчі категорії, пов'язані спільними ознаками. Кожна група слів у такому контексті спільно володіє значеннєвими характеристиками, які використовуються для утворення тематичної цілісності.

Лексико-семантичні групи кваліфікують звичайно як «об'єднання двох, кількох або багатьох слів за їх лексичним значенням» [56]. Найуживанішими поняттями для визначення угруповань слів, утворених їхніми складниками, є лексико-семантичне поле (ЛСП) і лексико-семантична група (ЛСГ).

Найбільшим типом групування є лексико-семантичне поле, яке має спільну смислову базу, але нечіткі межі. Це пояснюється тим, що для включення слова до певного семантичного поля достатньо, щоб воно мало хоча б один спільний сенс, пов'язаний з цілим полем. Зміни в складі лексико-семантичних груп призводять до їх переструктурування, змін в значеннях окремих слів і навіть до виключення деяких слів з мови. Це свідчить про труднощі в розрізненні тематичних і лексико-семантичних груп, особливо коли вони обмежені або нероздільні за складом і мають спільну тему. Дослідники приходять до висновку, що при визначенні їх відмінностей потрібно виходити з того, що «лексико-семантичні групи слів являють собою продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики мови, а тематичні групи слів, їх склад залежить тільки від рівня знань того або іншого народу – творця та носія мови, від уміння класифікувати явища дійсності, які одержали свої словникові позначення» [56]. Учені вказують на різний зміст таких понять, як лексико-семантична група та тематична група: «У рамках однієї тематичної групи є більш дрібні, але тісно пов'язані між собою лексико-семантичні групи слів». Спільне між тематичними та лексико-семантичними групами слів полягає, на думку дослідника, у тому, що «ті та інші групи відображають пізнану об'єктивну реальність. У цьому плані будь-яка лексико-семантична група слів завжди має свою «тему», навіть якщо йдеться про групу дуже близьких один до одного синонімів» [87].

Отже, один із найпоширеніших і найефективніших методів дослідження системної організації лексичного рівня пов'язаний із вивченням лексико-семантичних і тематичних груп. На межі груп впливає також розмежування ядерних і периферійних елементів, яке, у свою чергу, «залежить від здатності тієї чи іншої лексеми виражати основне значення лексико-семантичної групи, частоти її уживання, жанрово-стильової диференціації значень, валентності та ін.». Водночас «межі між ядром і периферією лексико-семантичного об'єднання змінюються дуже повільно».

Лексико-семантична група – це «будь-який семантичний клас слів (лексем), об'єднаних хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою» [51, с. 56]. Т. Крехно розглядає лексико-семантичну групу як «лексичну множину різноструктурних одиниць, сформовану на підставі спільності семантичного ядра, що зумовлює взаємозалежність і взаємовідношення елементів групи як одиниць мовної системи» [54, с. 11]. Тематичне групування базується на внутрішніх зв'язках між предметами і явищами реальності і зумовлене, передусім, предметно-логічними ознаками. В галузевій терміносистемі тематичні об'єднання можуть включати кілька основних лексико-семантичних груп, і їхні компоненти характеризуються чіткою диференціацією ознак. Формування тематичної групи слів здійснюється на основі схожих функцій, які вони виконують у позначенні предметів і процесів у конкретних або різних мовах. Дослідження таких груп обмежене певним видом інвентаризації, яка дозволяє більш наочно групувати конкретну терміносистему, не ставлячи за мету розкрити внутрішні семантичні зв'язки слів та особливості смислової структури мови загалом [55].

Останнім часом у галузі мовознавства спостерігається збільшений інтерес до вивчення лексики українських діалектів, зокрема, велика увага приділяється тематичній групі, пов'язаній з одягом, яка є однією з найбільш архаїчних і поширених. В українській лексикології назви одягу вивчалися на протязі XIV–XVIII століть з діахронічного погляду. Наприклад, Г. Войтів у своїй дисертаційній роботі систематизувала і описала назви верхнього одягу, зробила першу фіксацію цих слів та вивчила діахронні процеси у семантичній структурі цієї групи слів [20]. Історію назв одягу в писемних пам'ятках періоду Київської Русі простежила Г. Миронова через етимологічний аналіз назв одягу, використавши для порівняння дані інших слов'янських мов [65; 66]. В українському мовознавстві існує значна кількість спеціальних досліджень, присвячених вивченню назв верхнього

одягу на сучасному етапі. Зокрема, у працях Ф. Бабія, що стосуються поліських назв одягу, детально вивчено семантичні особливості лексики, зафіксовано принципи та способи номінації, а також встановлено міждіалектні паралелі. Структурно-семантичний, ареальний, етимологічний аналіз лексики на позначення одягу в говірках Середнього Полісся виконала Г. Гримашевич [30; 31]. Н. Пашкова здійснила структурно-семантичну, генетичну та ареальну характеристику загальних назв та назв верхнього одягу в українських говорах Карпат [72–75]. У дослідженнях назв одягу Донеччини, Н. Клименко виявила особливості структурної організації та семантики тематичної групи лексики. Вона розкрила специфіку лексичних особливостей говорів, зосереджуючись на взаємозв'язку архаїчних і інноваційних рис. Крім того, вона встановила особливості просторового розміщення назв одягу в східностепових говірках [47]. Дослідниця назв одягу говірок середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя Т. Щербина розглянула семантичну структуру лексики, лексичну мотивацію назв одягу та географію зафіксованих мовних одиниць у межах обстеженого континууму [97]. Лексиці на позначення одягу в українських говорах присвячено статті З. Бичка «Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі», Л. Анісімової «Назви верхнього одягу у поліських, волинських та подільських говірках», Л. Лисиченко «Архаїчні назви одягу в говірках східної Слобожанщини», Д. Неділька «Назви одягу і взуття в говірках Чернігівщини» та інші.

1.3. Класифікаційні особливості лексики

Систематизація лексики утруднюється тим, що слова відбивають позамовну дійсність, яка не завжди усвідомлюється як система.

Класифікація лексики має такі особливості:

«а) слова на групи поділяються нерівномірно: в одних групах є десятки тисяч слів, в інших – тільки одиниці (наприклад, іменників – величезна кількість; числівників, займенників – небагато);

б) те саме слово внаслідок своєї багатозначності може належати одночасно до кількох груп (наприклад, слово *назустріч* виступає то як прислівник: *подався назустріч*, то як прийменник: *назустріч товаришеві*, то як поєднання іменника з прийменником: *на зустріч з: однокласниками*; слово *морда*, коли йдеться про тварину, сприймається як стилістично нейтральне, коли ж мовиться про людину – потрапляє до розряду вульгаризмів);

в) межі між групами не завжди чітко окреслені; у групі, як правило, розрізняється ядро (основа) і периферія (наприклад, у тематичній групі «Зима» ядро становлять слова *мороз, лід, сніг, хуртовина, сани, замерзати, білий* тощо; периферію – *сонце, небо, похмурий, сірий, які*, входячи до цієї тематичної групи, так само належать і до інших, наприклад до тематичної групи «Осінь»);

г) групи слів можуть розпадатися на окремі підгрупи з різною ієрархічною віднесеністю (наприклад, слова, що належать до іменних частин мови, поділяються на іменники, прикметники, числівники, займенники; а іменники, у свою чергу, – на загальні й власні назви, назви істот і назви неістот тощо)» [51, с. 36–37].

У лексиці є чимало перехідних явищ. Наприклад, слово *зірка* – це і назва предмета (небесне тіло, геометрична фігура), і назва рослини (червоніють зірки у квітнику), і назва тварини (морська зірка).

Групування слів здійснюють за різними критеріями:

– за наявністю спільних коренів слова групуються в словотвірні гнізда: слова *рука, зручний, рушник, рушниця, порука, доручати, заручини* та ін. становлять одне словотвірне гніздо, бо мають той самий корінь –*рук–*, хоч іноді вони бувають досить різні за своїм значенням;

– за частотою вживання слова умовно поділяють на часто вживані, без яких практично не можна побудувати тексту, помірно вживані і рідкісні. Перша група – це переважно займенники та службові слова (прийменники, сполучники, частки), які не відзначаються чисельністю. Друга група –

стосуються різних сторін життя людини та навколишнього світу. Частота вживання решти слів надзвичайно мала. Загалом частота вживання тих чи інших слів залежить і від предмета розмови.

Можливі також інші групування слів: за походженням (питомі й запозичені), за стилістичною віднесеністю (стилістично нейтральні й стилістично забарвлені), за сферою вживання (загальноновживані й вузьковживані).

Найважливішою для мови є класифікація слів за їхнім лексичним значенням (семантикою). Значення слів «можна розглядати з різних позицій:

- за граматико-семантичними ознаками, тобто за граматичними особливостями й реальним значенням, усі слова поділяються на повнозначні (самостійні) частини мови (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники), службові частини мови (прийменники, сполучники, частки) й окремо вигуки;

- за функціонально-семантичними ознаками, тобто за їхньою роллю у відображенні дійсності і функціями в реченні, слова бувають номінативні, вказівні і службові.

Номінативні слова пов'язані з постійними, властивими тільки їм сигніфікатами й виконують номінативну функцію, тобто називають предмети (іменники, наприклад, будинок, радість), ознаки (прикметники, наприклад, високий, радий), дії (дієслова, наприклад, стояти, думати), обставини (прислівники, наприклад, вчора, близько)» [87, с. 23]. Одні і ті ж лексеми в будь-якому контексті мають однакове або близьке за значенням реальне наповнення. Наприклад, слово білий у різних висловах, таких, як білий сніг, про біле полотно, білі руки, білий хліб, завжди позначає більш менш той самий колір і пов'язані з ним ознаки.

Вказівні слова пов'язуються із сигніфікатами залежно від контексту чи ситуації й вказують на предмети, ознаки, кількості, обставини, почуття тощо.

Такі слова не мають свого конкретного семантичного наповнення, а набувають його тільки в поєднанні з номінативними словами, у контексті.

Службові слова, як і вказівні, мало диференційовані за стилістичними ознаками, не групуються за тематикою і розрізняються тільки за своїми конкретними функціями.

Номінативні слова за семантикою поділяються на лексико-семантичні групи: назви спорідненості (донька), назви почуттів (сумувати), назви одягу (сукня), назви смакових ознак (нудкий), назви, пов'язані з кольором (зелений), назви видів руху в просторі (летіти) тощо.

У таких групах нерідко виділяються гіпероніми, тобто слова з узагальнювальним значенням, і гіпоніми – слова з підпорядкованим значенням. Наприклад, слово дерево є гіперонімом щодо слів дуб, сосна, береза, тополя, вишня, яблуня, які є гіпонімами щодо слова дерево.

Сукупний зміст слів однієї лексико-семантичної групи становить семантичне поле, яке є мовним відображенням певної ділянки дійсності.

За тематикою номінативні слова поділяються на більші й менші групи: тема «погода» об'єднує такі слова різних лексико-семантичних груп: погода, негода, спека, мороз, імла і т. д.; дощовий, похмурий, морозний тощо; холодно, ясно, вранці та ін. Включають значну кількість лексем тематичні групи «Суспільне життя», «Людина», «Рослинний світ», «Природні явища», тощо.

Окремо стоїть група власних назв, які даються окремим предметам, щоб відрізнити їх від багатьох подібних.

Крім того, можливі невеликі об'єднання слів, зумовлені їхнім місцем у семантичному полі. За значенням слова по-різному пов'язуються між собою: або наближаються одне до одного, або, навпаки, відштовхуються на протилежні полюси. За характером відношень між словами в семантичному полі розрізняють антоніми, синоніми, омоніми, пароніми.

Отже, лексика української мови становить багатогранну систему, структуровану, таку, що має тісні синтагматичні та парадигматичні відношення, виявляє ознаки цілісності цієї системи і її багаторівневості.

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ГОЛОВНИХ УБОРІВ ТА ВЗУТТЯ

Назви головних уборів належать до тематичної групи назв одягу і взуття та становлять окремі лексико-семантичні групи поряд із загальними назвами одягу, назвами плечового одягу; назвами поясного одягу, назвами головних уборів, назвами дитячого одягу та назвами прикрас.

Кожна з названих лексико-семантичних груп містить семантичні ряди, утворені за спільною семою, семантичні мікрогрупи, компоненти яких об'єднані на підставі спільної семантики, а протиставлені за диференційними ознаками. Лексико-семантичні групи складаються з менших за обсягом мікросистем – мікрогруп, до яких входять синонімічні ряди, антонімічні пари, гіперо-гіпонімів (гіперо-гіпонімічні відношення та відношення «частина – ціле»), конверсиви.

Засвідчений репертуар назв виявляє системний характер його елементів, лексеми поєднані внутрішніми зв'язками в межах тематичних і лексико-семантичних груп та мікрогруп. Унаслідок полісемії деякі назви можуть входити в кілька таких груп, утворюючи складні переплетіння різних підсистем.

2.1. Лексико-семантична група «назви головних уборів»

Класифікація назв головних уборів чоловіків підпорядковується диференційним ознакам, які є класифікаційними засадами цієї групи назв. Серед них важливе місце займають такі: «час носіння»; «матеріал виготовлення»; «колір»; «спосіб виготовлення»; «крій».

2.1.1. Назви чоловічих головних уборів

Найпоширенішим чоловічим головним убором є шапка. Цю назву зафіксовано в історичних джерелах з XIV століття.

Досліджуваний словник подає значення: ШАПКА. 1. Зимовий головний убір із хутра. 2. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папах. Проте, Г. Березовська стверджує, що у «Словнику середньонаддніпрянських говірок» зафіксовано значення слова, як «чоловічий головний убір із тканини чи хутра»; застаріле «сніп, який укладали зверху на полукіпок колоссям донизу» [58, с. 462], а зменшено-пестливий варіант шапочка має семантику «сніп, який ставляли зверху на копу, щоб у нього не потрапляла вода» або «ковпачок округлої, конусоподібної форми в гасовій лампі» [58, с. 463]. Характерно те, що слово шапочка має значення лише: 1. Дитячий головний убір із хутра. 2. Утеплена дитяча шапочка; шапочка тепла, тобто лише із семою «дитяча», крім: шапочка мохерова – в'язана шапка з мохерових ниток; спортивна – трикотажна.

За ознакою «час носіння» виражено в опозиції «зимовий чоловічий головний убір» – «літній чоловічий головний убір» /«демісезонний головний убір», яку представляють лексеми зимовий: шапка: (див. вище значення) – літні: капелюх: кепчик: 1. Літній капелюх із широкими крисами, плетений або пошитий із тканини. 2. Дитячий головний убір із козирком. 3. Легкий головний убір із козирком. шляпка, зменш. до шляпа: літній капелюх із широкими крисами, плетений або пошитий із тканини; капелюх; панама: літній капелюх із широкими крисами, плетений або пошитий із тканини; а також словотвірні варіанти картузик, брилик та ін.; демісезонний можна трактувати: каска: спеціальний головний убір, що використовується для захисту голови й шиї від пошкоджень та ін. Окрім зазначеної опозиції, ці назви становлять ще опозицію сем «чоловіча зимова шапка без накриття для вух»: «чоловіча зимова шапка з накриттям для вух».

Чоловіча зимова шапка без накриття для вух у досліджуваних нами говірках позначається лексемами шапка, зимова, зимня шапка, шапка на зиму. Диференційна ознака «крій, спосіб пошиття» зумовила появу лексем

вушанка. Назва вушанка утворилася із словосполучення шапка з вухами. Мотиваційна ознака «крій» вплинула на номінацію чоловічих головних уборів з гострим верхом: будьонівка: Чоловіча сукняна шапка з гострим верхом (корчагінка, шапка гостроверха). Неоднозначне трактування має назва бирка, бо відповідає двом опозиціям: 1. Чоловіча шапка з овчини. 2. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папах. 3. Невеликий капелюх від сонця.

Матеріалом виготовлення мотивовані назви хутряних чоловічих шапок: шапка бобрикова – з вичиненої шкіри ягняти, чорнобурка – з чорнобурої лисиці; з нутрії; заяча; каракулева – з каракуля; котикова; кроляча; лисяча; норкова; шапка овеча /овчана /барашкова – з овчини; ондатрова; песцева; пижикова – з пижика; шапка смушева – 1. Шапка з вичиненої шкіри новонародженого ягняти. 2. Висока шапка без вух із каракуля. 3. Замшева шапка; шпанкова – з овчини; шапка овеча; шапка цигейкова (пор. цигейка – хутро, вироблене з шкіри овець цигайської породи [84, XI, с. 133]).

За особливостями крою, моделлю виявлено лексеми на позначення номена шапка – кубанка: 1. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папах. 2. Хутряна жіноча шапка циліндричної форми; папах: 1. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом (бирка, ковпак, кубанка, малахайка, чапаєвка, шапка, шапка-стоянка). 2. Висока чоловіча шапка з овчини у формі циліндра. Походження лексеми кубанка укладачі ЕСУМ виводять з оніма Кубань [38, III, с. 118]. Лексема папах в українській мові з'явилася з тюркських мов [38, IV, с. 282]. У досліджуваних говірках назви кубанка та папах перейшли до пасивного словника і зберігаються у свідомості мовців старшого покоління; шапка-вушанка: чоловіча хутряна шапка з вухами (вушанка, вуханка, капуза, шапка з вухами); шапка-стоянка: висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папах.

За способом виготовлення виявлено номени: в'язана /плетена /плетьонка: плетена шапочка.

До цієї групи відносимо і назву каптур: 1. Шапка із закритою шиєю. 2. Головний убір у вигляді шапочки, який одягали на ніч жінки та каптурчик, зменш. до каптур. 1. Легкий головний убір, переважно з тканини. 2. Легкий головний убір із козирком. 3. Давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки; очіпок.

На позначення відлоги біля верхнього одягу в досліджуваних говірках зафіксовано лексеми капюшон, башлик. Учені вважають, що обидва слова запозичені: капюшон з французької *capuchon* «капюшон», башлик – із турецької *baş* «голова». В окремих говірках Східного Поділля лексему башлик зафіксовано зі значенням: головний убір, який одягають у негоду на голову або поверх шапки.

На позначення літнього капелюха з широкими крисами, плетеного або зшитого з тканини у досліджуваних говірках мовці використовують лексему капелюх: 1. Чоловічий фетровий головний убір з широкими крисами. 2. Чоловічий солом'яний капелюх із широкими крисами; капелюх солом'яний. 3. Літній капелюх із широкими крисами, плетений або пошитий із тканини (кепчик, панама, панамка, шляпа, шляпка).

Синонімічний ряд слово капелюх становить лексеми: бриль, капелюх з околота, солом'яник, шляпа, шляпа солом'яна. Усі виявлені атрибутивні означення вказують на матеріал виготовлення: солом'яний, з околота, лозовий тощо.

Лексема капелюх прийшла з польської, яка у свою чергу перейняла із старолатинської *capelucsisio* «вид головного убору» [38, II, с. 370]. Лексема панама запозичена із французької і походить від назви республіки Панама [38, IV, с. 274]. Лексема бриль через польське посередництво з латинської [38, I, с. 257] і фіксується в мові вже з другої половини XVI ст. як синонім до слова капелюх. Лексему шляпа етимологи кваліфікують як запозичення з баварської *schlappe* «чіпець, шапка».

Диференційні ознаки «час носіння» та «матеріал виготовлення» не вплинули на лексичну реалізацію сем «літній чоловічий головний убір, виготовлений із легкої тканини, із козирком» та «міжсезонний чоловічий головний убір із козирком». Семи мають однотипну реалізацію: кашкет, кепка, фурашка, козирок, кептур, каптур. Майже всі лексеми є запозиченнями з французької мови через польську: кашкет *casquette*, картуз *cartouche*, фуражка *fourrage*, кепка *keri* і лише каптур із тюркської [38, II, с. 37]

Лексема козирок позначає щитка головного убору, який виступає півколом над чолом. Назва убору утворилася шляхом метонімічного перенесення із назви деталі.

Найширшою семантичною структурою у досліджуваних говірках відзначається лексема каптур: 1. Шапка із закритою шиєю. 2. Головний убір у вигляді шапочки, який одягали на ніч жінки. Так само може позначати жіночий убір без козирка, такий, що облягає шию і одягається через голову або може позначати чоловічого кашкета та відлоги, частини верхнього одягу для захисту голови в негоду.

Мікрогрупу, що об'єднує назви чоловічих головних міжсезонних уборів, ми виділили з логіко-понятійної точки зору. Для позначення чоловічого чи жіночого головного убору з м'якої тканини без окола і козирка використовують у досліджуваних говірках лексему берет /беретка: 1. Головний убір із м'якої тканини без окола і козирка (беретка) 2. Головний убір із м'якої тканини без окола і козирка, який носять військовослужбовці. Лексема берет запозичена з французької чи з італійської через західнослов'янські мови [38, I, с. 174].

Номен кашкет за лексичним значенням передбачає наявність козирка: чоловічий головний убір із козирком. Синонімічний ряд становлять лексеми каптур, картуз, кепель, кепка, кептур, фуражка. Для номінації головного убору без козирка використано: кашкет моряцький / безкозирка/ матроска / морячка: кашкет без козирка, який носять моряки; безкозирка, але це не будь-

який кашкет, у якому відсутній козирок, а саме такий, який носять моряки, на що вказує друга сема. Усі вони мотивовані зовнішньою, зумовлену подібністю такого кашкета до головного убору моряків.

Диференційна ознака «матеріал» важлива для номена кашкетик, зменш. до кашкет: Чоловічий головний убір із брезенту з козирком. Чоловічий тонкий шарф.

За функціональним призначенням, окрім головних уборів для щоденного носіння, виділяють назви спеціального призначення, що пов'язане із роботою, виконуваною діяльністю – захисна: маска / сітка: головний убір пасічника із сіточкою для захисту обличчя від укусів бджіл; сітка; каска: спеціальний головний убір, що використовується для захисту голови й шиї від пошкоджень; для занять спортом / не святкова: мандебурка/ спортивна шапка: спортивна шапочка; частина строю: морячка: кашкет без козирка, який носять моряки; безкозирка.

Особливістю групи назв чоловічих головних уборів є те, що у їх значенні відсутня сема «святковий».

Окремо виділяємо групу назв на позначення частин головних уборів. Для цього існують номени верхньої частини виробу: верх: верхня частина капелюха чи шапки; вершок, зменш. до верх; дно / денце/ окол, зменшене до дно. Верхня частина капелюха чи шапки та нижньої частини: борти, відлоги, краї капелюха, крила, криса, крисак, обод, поле, поли, поля: відігнуті краї капелюха; вухо: відкидна деталь шапки, яка прикриває вухо; дашок / козирок: щиток головного убору, який виступає півколом над чолом; козирок.

Семантична мікрогрупа назв головних уборів є досить розгалуженою за диференційними ознаками «матеріал виготовлення», вона репрезентована однослівними номенами й складеними, переважно атрибутивними словосполученнями. У складених найменуваннях спостерігаємо мотивацію атрибутивного компонента назви: «назва тварини > головний убір»: шапка

норкова; шапка з нутрії. Зафіксовану давню назву шапка бирка, що утворена засобами вторинної номінації в результаті метонімічного перенесення назви тварини бирка «вівця» на назву різновиду чоловічої шапки; мотиваційна ознака «хутро, шкіра тварини > головний убір»: шапка смушева; мотиваційна ознака «матеріал > головний убір»: шапка кожана; «якість виробу > головний убір»: шапка проста.

До окремих семантичних рядів назв чоловічої шапки належать однокомпонентні та багатокомпонентні назви, що виникли за диференційною ознакою «крій». Створені вони за такою моделлю: «частина тіла > головний убір»: шапка із вухами. До найдавніших козацьких уборів належить пряма невисока шапка кубанка. В основу номінації покладено назву історичного регіону на Північному Кавказі в долині річки Кубань та її притоків. Назва є застарілою, утворена за мотиваційними ознаками «назва місцевості > головний убір» – шапка кубанка.

Мотиваційна ознака «висота шапки», «форма шапки» дає змогу утворити назви таким шляхом: «особливості крою > головний убір» – гостроверха шапка – папах, яка за походженням є тюркізмом і запозичення відбулось на початку XIX ст.: азіатське папаг «папах», споріднене з туркменським папак «кепка, кашкет, шапка» [38, IV, с. 282].

Виявлено семантичний ряд чоловічих головних уборів за диференційними ознаками «колір», де назву кольору передає атрибутивний компонент: шапка сіра.

Диференційні ознаки «спосіб виготовлення» представлені небагато: шапка в'язана; «час побутування»: шапка воєнна: шапка, яку носили в період військових дій, «прізвище особи»: будьонівка: «чоловіча сукняна шапка з гострим верхом». Формально остання назва є наслідком стягнення складеного словосполучення будьонівська шапка і зумовлена прізвищем радянського воєнного начальника, командира Першої Кінної армії С. Будьоного.

Диференційні ознаки «час носіння», «стать» лягли в основу назв літніх головних уборів, що диференційовано за протиставленням сем «чоловічий головний убір з козирком» – «чоловічий головний убір без козирка»: картуз – бриль. За мотиваційною ознакою «крій» утворено лексему картуз (від німецького *kartuse* «паперовий кульок для тютюну» чи французької *cartouche* «скручена паперова обгортка» [38, II, с. 397]. Кашкет віддавна становив елемент робочої форми фуражирів.

Назва кашкет «чоловічий головний убір із козирком» – походить від пол. *kaszkiet* від фр. *casquette* – «кепка», первісно «легкий шолом» [38, II, с. 411]. Лексему кепка «запозичено через польське посередництво з французької мови, де *keri* – «військовий кашкет» [38, II, с. 423]. Французьке *kéri* походить від німецького *Käppi* «ковпак, берет», що у свою чергу утворено від латинського *sarra* «плащ з капюшоном» [38, II, с. 423].

Словотвірна модель слова бриль / брилик утворена за такими моделлю: «матеріал > головний убір»: бриль солом'яний; «рослина > головний убір»: бриль з рогозу. Сама лексема є запозиченням з польської *bryl*, що походить від італійського *ombrello* «парасоль, капелюх» [38, II, с. 257]. О. Гавадзин виводить назву від латинської *umbrella*, що пов'язане з *umbra* «тінь» [22, с. 13]. Номен бриль утворено за мотиваційною ознакою «призначення» – ховати голову від сонця.

Номен капелюх виводять від польського *kapeluch*, що утворене за зразком похідних на *-uch* з *kapelusz*, що пояснено латинським *sarra* «вид головного убору» [38, III, с. 370]; дехто цю лексему виводить із італійського *sarrelluccio* «шапка». Лексема пілотка почерпнута з французького *pilote* «лоцман, керманич; пілот, льотчик; провідник, керівник» [38, IV, с. 405]. Утворена суфіксальним способом. В основу номінації покладено мотивацію «особа за родом діяльності > головний убір».

Новітні назви головних уборів мають походження від сучасних лексем: реперка утворено шляхом суфіксації: додаванням суфікса *-к-* до репер

«виконавець репу, ритмічної поезії». Мотивовано «особа за родом діяльності > головний убір»; лексема бандана: головний убір у вигляді хустини великого розміру, підв'язаної зазвичай позаду голови походить від фр. *bandana*, від *bande* «пов'язка, стрічка» і утворено за мотиваційною моделлю «форма > головний убір»; назва панама / панамка: літній капелюх з широкими крисами, плетений або зшитий із тканини [38, IV, с. 274] є запозиченням з французької мови *rapama* «літній крилатий капелюх з волокон пальми» і походить від назви республіки Панама, «жителі якої захищають голови від сонця таким головним убором» – утворене за мотиваційною моделлю «назва місцевості > головний убір».

Лексема шляпа – запозичення з баварської *schlappe* «чепець, шапка», мотиваційною ознакою якого є «призначення». Новітня назва шльом – похідна назва від шолом, що походить від праслов'янського * *Šelm'* «шолом», яке споріднене з індійським *śarman* «захист, покриття» [38, VI, с. 452]. Назва берет – запозичення з французької *béret* «баскська шапка» < *berret* «шапка, ковпак» < від латинського *birrum* «плащ із капішоном» [38, I, с. 174]. Дві останні назви мають мотив «призначення», «форма».

Отже, лексико-семантична група назв чоловічих головних уборів включає у себе семантичні мікрогрупи, що становлять назви головних уборів та їх частин. Найповніше представлена перша мікрогрупа. Найпопулярнішим чоловічим головним убором є шапка (зимовий одяг).

Диференційними актуальними ознаками при утворенні назв головних уборів виявилися «матеріал», «крій»; менш продуктивні – «спосіб виготовлення», «час побутування». Мотиваційні моделі, що є продуктивними: «призначення > головний убір», «частина тіла > головний убір», «особливості крою > головний убір», менш продуктивні: «назва місцевості > головний убір», «історичний період > головний убір», «власна назва > головний убір», «особа за родом діяльності > головний убір».

2.1.2. Назви жіночих головних уборів

Традиційний головний убір – невід’ємна складова частина народного костюма. Головні убори виявились найменш змінною частиною костюма, мало змін відбулось також в їх різноманітних формах та способах носіння аж до початку XX століття. Саме в них найбільш повно збереглися архаїчні риси, давні традиції. Головні убори відображають особливості як загальноукраїнські, так і окремих регіонів.

Головний убір жінки здебільшого тісно пов’язаний з її зачіскою. Найбільш звичайною зачіскою східнослов’янських дівчат у XIX і XX ст. є зачіска з однією або двома косами, що випускаються на спину. У західній Україні дівоча зачіска з одною косою не зустрічається, а тільки з двома косами, на крайньому ж заході України – з чотирма і більше косами, так звана зачіска «в дрібниці». Загальним для всіх східних слов’ян є те, що дівчата, в повну протилежність заміжнім жінкам, носять волосся відкритим, у вигляді коси, що спускається на спину.

Група слів, яка відноситься до назв жіночих головних уборів, має семантичну спрямованість і об’єднує лексичні одиниці, що вказують на їх утилітарні та естетичні функції, історичне походження та традиції використання. Класифікація жіночих головних уборів базується на різних ознаках, таких як матеріал, крій, форма, зовнішній вигляд, розмір, функція, час, спосіб носіння, колір, оздоблення, призначення, а також на територіальних або національних особливостях.

Основним виразником назв жіночих головних уборів є лексема хустка / хустина, що утворюють найбільше родо-видових та синонімічних відношень (понад 120). Значення лексем «жіночий головний убір із шерстяної або іншої тканини квадратної форми (платок, хустина)». Щодо походження слова дослідники не можуть прийти до однієї думки. Слово виводять «1) від праслов. *xusta як праслов’янський діалектизм, властивий насамперед польському ареалу; 2) запозичення в українську мову з румунської, пор. рум.

fústă «спідниця». В інших слов'янських мовах назва хустка має лексичні паралелі: пол. *chusta, chustka* «хустка, одяг, білизна» [38, VI, с. 222]. О. Воропай з погляду етнографії припускає, що назва хустка споріднена із словами «хистка», «захищати», що виражає захисна функцію головного убору. «Її зодягають на голову, на шию, носять на потилиці, на маківці, під підборіддям, покривають плечі тощо. Коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина своєму нареченому дарувала вишиту хустку як символ вірності в коханні. Окрім побутового, хустка в Україні має ще й обрядові значення, пов'язані з весіллям та похороном. Так, при сватанні дівчина перев'язує руку парубкові на знак згоди бути його дружиною» [21, с. 502].

Г. Войтів на основі спостережень над пам'ятками культури XIV–XVIII століть вважає, що номен хустка/фустка (демінутив від хуста) уперше засвідчений в другій пол. XVI ст., з XVII ст. виявлено похідні хусточка, хустина [20, с. 12]. І до сьогодні це слово має незмінне основне значення «головний убір» та функціональне додаткове – «атрибут весільного обряду». Основне значення іноді послаблюється додатковими «вузлик з грішми» та «шматок тканини у формі хустки», а також самою семою функціонального призначення – «весільний атрибут».

В. Жайворонок відносить назву хустка / хутина до знаків української етнокультури, що є «символом прихильності, любові, вірності, прощання, скорботи. Свідченням цього є народні прислів'я, приказки, пісні, фраземи: фразеологізм: подавати хустки – давати згоду на одруження (при сватанні) [39, с. 626]. Із другої половини XIX століття «традиційні білі полотняні хустки замінили фабричними» [85, с. 239]. Т. Щербина вважає, що причиною семантичного різноманіття 124 синонімічних назв слова хустка стали «позамовні чинники: соціальні зміни в житті суспільства та розвиток виробництва» [95].

Синонімічний ряд слова хустина/хустка вирізняємо за такими диференційними ознаками, презентованими:

– матеріал виготовлення:

а) сема «вовняна» представлена номенами: вовняна; кашемірова: хустка з кашеміру;

б) сема «тоненький бавовняний жіночий платок»: ситцева: невелика хустка з ситцю; бамбакова;

в) сема «із синтетичної тканини: атласна: хустка з атласу; вольтова; хустка з тонкої прозорої тканини; газова: хустка з дуже тонкої прозорої тканини (газик, димка, платок газовий); капронова; крепдешинова; перкальова; нейлонова;

– розмір : маломерка, хустинка: 1. Невелика хустка з тонкої тканини (косинка, муслінка, намітка, наміточка, платок, платочок, хусточка). 2. Хусточка для витирання носа, обличчя; носовик; хустка восьмий номер: хустка розміром 80 на 80 сантиметрів; восьмьорка; дванадцятий номер: хустка розміром 120 на 120 сантиметрів; дванадцята; десятый номер: хустка розміром 100 на 100 сантиметрів; здорова / здорової руки; четверик: мала за розміром хустка (хустка четвертий номер); шістнадцятка: хустка розміром 160 на 160 сантиметрів; шістьорка: хустка розміром 60 на 60 сантиметрів; шестирик;

– матеріал і розмір: батисточка / батистова: невелика батистова хустка; хустка батистова; велика/ великої руки; намітка: невелика хустка з тонкої тканини; хустинка;

– матеріал і оздоба: грушева: шерстяна хустка з кантом по краях і січеними кінцями; китайська: 1. Хустка з грубого шовку з торочками. 2. Хустка вишневого кольору з узорами. 3. Велика кольорова розписана хустка. 4. Жовта хустка з узором по краях і чистим полем. 5. Тоненька хустка з яскравими квіточками. 6. Хустка з узорами, однакова на обидва боки;

– матеріал, розмір, оздоба: гарусова: бавовняна хустка середніх розмірів у мілку клітинку зі скрученими тороками, яку накидали на плечі; груба / застильна / зимова: велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі; хустка накидна; загранична: 1. Велика вишнева квітчаста хустка з тонкої шерсті. 2. Квітчаста хустка з тонкої шерсті, з блискучою ниткою та обрубленими краями; картата: велика тепла сукняна хустка з узором у клітинку;

– колір: бежева: 1. Хустка світло-коричневого кольору з кремовим відтінком з білими берегами. 2. Хустка великих розмірів темно-сірого кольору з білим бережком;

– матеріал і колір: зонова: 1. Біла хустка з дуже тонкої тканини. 2. Велика дуже тонка хустка білого кольору з обрубленими краями;

– оздоблення: ажурна: просвітчаста хустка білого кольору, вив'язана з тонкої шерсті або пуху; американська: велика вишнева квітчаста хустка з тонкої шерсті; клітушна: хустка у клітинку; вишита. За свідченням О. І. Воропая, вишиті хустки в Україні були білого кольору, а барвисті хустки запозичили від південних слов'ян – болгарів, сербів, а ті в свою чергу перейняли цей звичай від турків та персів. Полотняні хустки вишивали кольоровими нитками геометричним і рослинним орнаментом [85];

– спосіб виготовлення: плетена;

– призначення: накривна: велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі; хустка накидна; хустинка носова: хусточка для витирання носа, обличчя; носовик. Серед них обрядові: весільна: 1. Хустка, якою покривають наречену; хустка покривальна. 2. Хустка, якою пов'язують нареченого на весіллі (хустка в'язальна, хустка для жениха, хустка до боку, хустка пов'язувальна, хустка свадібна, хустка свадьбова, хустка шлюбна). 3. Хустка, якою зв'язують руки нареченим на весіллі; для жениха / до боку: хустка, якою пов'язують нареченого на весіллі; хустка весільна; пов'язувальна: хустка, якою пов'язують нареченого на весіллі; хустка

весільна; покривальна / покривна: хустка, якою покривають наречену (покривка, хустка весільна, хустка покривна, хустка свадібна, хустка свадьбова); приданки: хустки, якими пов'язують свах. Прикметно, що у цій групі вивлено хустки різного призначення, але всі вони стосуються обряду одруження: хустки для сватання (пов'язують свах) – приданки; для нареченого – для жениха / до боку; для нареченої – покривка /покривна , хустка весільна, хустка свадібна, хустка свадьбова.

Іншої форми хустка (не квадратна) номінована: косинець/ косинка: трикутна жіноча хустка, яку носять на голові або шії.

У досліджуваному словнику слово платок вживається із значенням, ідентичним до номенів хустка, походить від праслов'янського *plātъ* «частина, шматок (тканини)», і виявляє загальнослов'янський характер [38, IV, с. 430]. Так само цей номен вибудовує синонімічні ряди із родо-видовими відношеннями, як і номен хустка: матеріал: пуховий; забарвлення: білий; «платок без малюнка», «платок із малюнком» тощо.

Номінація турецька хустка позначає «платок із турецьким узором». Припускаємо, що мотиваційна ознака «походження» покладена в основу назви торонтовий платок – від назви великого канадського міста Торонто.

Розгляд номенів на позначння головних уборів жінок, зокрема номінативні можливості лексеми хустка, не буде повним, якщо не проаналізувати назви способів зав'язування хустки. Велика їх кількість дали змогу уникнути ще більшого розгалуження номінації зі стрижневим словом хустина і виражають творчість народу у процесах найменування не менше, ніж для номінації головних уборів.

Способи пов'язування хустки були різними. На Київщині кінці хустки обгортали навколо шії та зав'язували на потилиці. Як зазначає Т. Косміна, на Середній Наддніпрянщині хустку драпірували в особливий спосіб довкруги голови, але так, щоб залишити відкритим денце очіпка, а З. Васіна уточнює, що барвисті куповані хустки пов'язували поверх очіпка, залишаючи спереду

ріжки, або ззаду під волоссям, при цьому звисали кінці хустки по плечах та по спині. Жінки носили білі домоткані хустки, оздоблені по краях червоними смугами орнаменту, або куповані набивні хустки фабричного виготовлення. Характерна особливість місцевості – пов'язування двох хусток одночасно [85, с. 31]. На Поділлі хустки зав'язували на вузол спереду або, обмотуючи під шиєю, зав'язували вузол ззаду, молоді жінки зав'язували традиційно кінці хустини ззаду під волоссям, відкриваючи таким чином більшу частину обличчя.

За диференційною ознакою «спосіб носіння» хустки виділяємо:

– спосіб зав'язування кінцями ззаду, на потилиці: бабки: 1. Спосіб зав'язування хустки кінцями на потилиці. 2. Спосіб зав'язування хустки кінцями ззаду на шиї; помарушки: спосіб зав'язування хустки кінцями ззаду; бабочкою: покрити голову хусткою, закривши лоб, обмотати кінці навколо шиї і зав'язати їх ззаду; зав'язатися молодичкою / по-молодицьки / під молодичку: Покрити голову хусткою, зав'язати кінці на шиї ззаду; зав'язатися по-молодицьки;

– спосіб зав'язування кінцями ззаду, обмотавши шию: зав'язатися на шию: покрити голову хусткою, обмотавши кінці навколо шиї, зав'язати їх ззаду; зав'язатися за шию, зав'язатися холодочком, закутатися);

– спосіб зав'язування під підборіддям: паларія: 1. Спосіб зав'язування хустки кінцями під підборіддям. 2. Спосіб зав'язування хустки кінцями ззаду; огірочком / зав'язатися під бороду: покрити голову хусткою, зав'язавши кінці під підборіддям; зав'язатися під бороду; зав'язатися по-бабському: зав'язати хустку кінцями спереду, закривши лоб; закутатися під матрьошку: покрити голову малою хусткою, зав'язавши кінці під підборіддям.

Нетипове, неправильне носіння хустки – сема «зав'язати хустку так, щоб менший ріжок був зверху, а більший знизу» висміюється у народі через номінацію лексемами: підв'язатися молодшим кінцем; багатським кінцем;

брехливим кінцем; дурним кінцем; курячим кінцем; курячим хвостом; меншим кінцем; брехункою, бо вказує на неохайність жінки, називає нечупару.

Для називання процесу покриття голови хустиною існує чимало лексем, які теж номінують способи носіння хустки:

- закутатися: покрити голову хусткою, зав'язавши кінці під підборіддям; зав'язатися під бороду;
- задрипатися: 1. Покрити голову хусткою, обмотавши кінці навколо шиї, зав'язати їх ззаду; 2. Накласти одну полу на іншу: завернути;
- запинатися: покривати голову хусткою, обмотуючи кінці навколо шиї, зав'язувати їх ззаду; зав'язуватися на шию;
- замолодичитися: покрити голову хусткою, зав'язати кінці на шиї ззаду; зав'язатися по-молодицьки;
- завиватися: покривати голову хусткою, обмотуючи кінці навколо шиї, зав'язувати їх ззаду; зав'язуватися на шию та ін.

Лексема шаль походить з англійської мови, де мотивована назвою перського міста Shaliat [38, V, с. 371–372], тобто мотиваційною ознакою є власна назва. Семантичні ряди поповнюють аналітичні назви шалі за особливостями забарвлення, розміром та товщиною матеріалу: картата, ряба, димчаста; торонтова: «велика тепла вовняна хустка із білою широкою смужкою по периметру» [58, с. 315].

Окрім головного убору хустка, існували й інші, проте виражені набагато меншою кількістю форм. Такі головні убори мали форму шапки. Серед них зафіксовано ті, які мотивовані ознакою «час носіння»: БОЯРКА. Зимова жіноча шапка особливого крою, схожа на ту, яку носили бояри.

До сучасних відносимо наступні номени, диференційними ознаками яких є форма, матеріал, висота шапки, а часом декілька диференційних ознак одночасно:

- ✓ вінетка: невисока жіноча шапочка, спереду якої чіпляли сіточку;

- ✓ таблетка: 1. Невисока кругла жіноча шапочка. 2. Невисока жіноча шапочка овальної форми, яку носять на маківці голови. 3. Головний убір нареченої, продовгуватої форми з квіточками;
- ✓ хомут: плетена жіноча шапочка із закритою шиєю;
- ✓ челма: плетена жіноча шапочка у формі чалми.

Серед давніх назв представлено очіпок: давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, який має синонімічний ряд каптур, каптурчик, кибалка, чепець, чепчик, чушка; причому інші лексеми є багатозначними: чепець: 1. Давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки; очіпок. 2. Літній чоловічий кашкет; чепчик: 1. Давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки; очіпок. 2. Легка дитяча шапочка, яку зав'язують під підборіддям. 3. Легка дитяча шапочка з рюшиками. 4. Літній дитячий кашкет із маленьким козирком. 5. Круглий чоловічий головний убір з обшитим краєм, серед яких і у сучасному трактуванні застарілої лексеми, наприклад: чепець: «головний убір офіціантки». Мовознавці виводять значення слова із праслов'янського * *šerъsъ* з грецького *σῆλας* «покрив, оболонка» або ж з латинського *sarra* «вид головного убору», «шапка» [33, IV, с. 333]. В основу номінації покладено диференційну ознаку «призначення». Назва очіпок вибудовує ряд складених назв з диференційною ознакою «колір»: темний, синій, чорненький, чорний тощо. Менш продуктивними виявилися диференційні ознаки «матеріал виготовлення»: бархатний, плюшевий; «забарвлення» – рябенький; «зовнішній вигляд» – гарний.

Ще одним видом головного убору є пов'язка: вузька плетена зшита стрічка, яку одягають на голову жінки, прикриваючи вуха. Назва мотивована і вказує на призначення – пов'язати голову, прикрити її.

До головних уборів дівчат відносимо вінок: 1. Весільний головний убір нареченої (бирлєнт, велін, верлета). 2. Живі квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову (віночок). 3. Паперові квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову (віночок); віночок, зменш. до вінок: 1. Круглий

головний убір нареченої, який носять на маківці. 2. Паперові квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову; вінок. 3. Маленький дугоподібний паперовий віночок, який наречена чіпляє дівчаткам. 4. Живі квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову; вінок.

Вінок, фата належать до обрядових убрань у якості головного убору: бирлент / верлета: весільний головний убір нареченої; вінок; велін / вельон / фата: 1. Весільний головний убір нареченої у формі довгого полотнища з тюлю; фата. 2. Весільний головний убір нареченої; вінок.

До окремої семантичної мікрогрупи відносимо назви частин головних уборів. Серед них найповніше представлений ряд назв на позначення частин хустки, її обрамлення, що є закономірним, оскільки номен хустка є домінуювальним серед назв головних уборів жінок. До таких назв відносимо лексеми, що утворюють синонімічні ряди:

– оздоблення: берег / зменшене бережок: квітчасте обрамлення хустки; хмелик: узор по краях хустки. Багатий синонімічний ряд лексем зафіксовано із значенням «суцільний ряд ниток, шнурків, що вільно звисають по краях хустини, скатерки»: бахрома, бриндзі, китички, китиці, пацерки, тасьма, тороки, торочки, френзлі, причому тороки є: січені: короткі тороки, утворені витягуванням декількох ниток з країв хустки і скручені: зібрані у пучки і зсукані тороки;

– смужка: баток: широка смужка по краях однотонної хустки;

– край: бік хустки: край хустки;

– кінець: колок: кінець зав'язаної під підборіддям хустки. і велика група назв на позначення «ганчу» в одязі: «кінець нерівно складеної і зав'язаної трикутником хустки, з-під якого визирає інший кінець; кінець менший»: кінець багатський, кінець брехливий, кінець дурний, кінець курячий, кінець молодший, хвіст курячий;

– загин: закотка: загин наверх у складеній трикутником хустині; заложка.

Оздобою сучасного стилю вважаємо лексему вуаль: сітчаста тканина, закріплена на жіночому капелюшку, щоб закривати обличчя, оскільки вона є прикрасою і функціональним доповненням до капелюшка, а він не був традиційним жіночим головним убором на території Поділля.

За походженням назви головних уборів жінок були:

- праслов'янськими утвореннями: платок, очіпок;
- запозиченнями:
 - а) з перської: шаль;
 - б) французької: бежовий платок;
 - в) російської: косинка.

Отже, у досліджуваному словнику серед назв головних уборів жінок найповніше представлена лексема хустка/хустина, яка утворює понад 120 варіантів назв. Як предмет побутової культури хустка у другій половині ХХ століття мала велику матеріальну цінність, що зумовлено традиціями та соціальними обставинами життя мовців.

Інші назви представлені спорадично, вказуючи на розрізнення головних уборів одружених та неодружених (вінок, стрічка тощо). Причому головним убором дівчат могла теж бути хустка, що залежало від пори року.

2.2. Лексико-семантична група «назви взуття»

Взуття – це виготовлені зі шкіри, парусини та деяких інших матеріалів вироби, на твердій підошві, для носіння на ногах. Тематична група «назви взуття» містить лексико-семантичні групи, семантичні ряди, утворені за спільною семою, семантичні мікрогрупи, компоненти яких об'єднані на підставі спільної семантики, а протиставлені за диференційними ознаками. Лексико-семантичні групи складаються з менших за обсягом мікросистем – мікрогруп, до яких входять синонімічні ряди, антонімічні пари, гіперо-гіпонімів (гіперо-гіпонімічні відношення та відношення «частина – ціле»), конверсиви.

Засвідчений репертуар назв виявляє системний характер його елементів, лексеми поєднані внутрішніми зв'язками в межах тематичних і лексико-семантичних груп та мікрогруп. Унаслідок полісемії деякі назви можуть входити в кілька таких груп, утворюючи складні переплетіння різних підсистем.

Тематична група лексики назв взуття об'єднує п'ять лексико-семантичних підгруп: «загальні назви взуття»; «назви літнього взуття», «назви міжсезонного взуття»; «назви зимового взуття».

Розглянемо їх детальніше.

За диференційними ознаками назви взуття поділяють:

- за «призначенням»: старе – нове – святкове;
- «часом носіння»: зимове – літнє – демісезонне (весняно-осіннє);
- «за статтю носія»: жіноче – чоловіче;
- «за матеріалом»: шкіряне – суконне – гумове;
- «за розміщенням частин взуття»: верхня частина – задня частина; нижня частина – верхня частина.

Давні назви взуття, крім названих, передбачали опозицію «взуття селян» – «взуття міщан»

2.2.1. Загальні назви взуття

У східноподільських говірках на позначення загальних назв взуття вживаються терміни взуття, взуванка, взування, взувачка, обув, обува, обуття із значенням «виготовлені зі шкіри та інших матеріалів вироби для носіння на ногах» [84, I, с. 347]. Назва «взуття є загальновживаною літературною нормою української мови, що походить від праслов'янського *ob-uti < *-outei; – споріднене з литовським айті «взувати, роззувати»; префікс об- у словах з коренем – ути / -увати(ся) зберігся лише в окремих українських говірках; замість нього поширився префікс вз- (що поступово втратив своє первісне значення, внаслідок чого відбувся перерозклад його морфологічної

структури: початкова частина в- ототожнилася з давнім префіксом вь-, а -з- стало сприйматися як частина кореня (звідси – в-зувати, на-зувати тощо), яка утворилася від слова обувець – похідне утворення від обув «взуття», очевидно, калька латинської наукової назви, в основі якої лежить лат. *calceolus* «черевичок» (за подібністю квітки до туфельки)» [38, I, с. 368]. Слово капці не має значення загальної назви на позначення усіх видів взуття, як це прослідковуємо у західноподільських діалектах, а в сучасній українській мові має значення «легкі туфлі, переважно для хати» [84, IV, с. 98]. На думку О. Новіцької, це слово «здебільшого кваліфікують як запозичення з польської мови, – польське *карсіе* «примітивне взуття; старе зношене взуття; хатні туфлі; вид шкарпеток» [38, II, с. 371]». Ще для позначення загальних назв взуття вживають у діалектах слова керпці, капец.

Саме ця семантична мікрогрупа активно представлена у «Словнику» Г. Березовської. Усі назви, включені нами у цю групу, мають сему «старе стоптане взуття; взуття поношене». Для його найменування нами зафіксовані такі лексеми із семами:

– «старе стоптане взуття; взуття поношене»: взуття поношене, розбите, взуття старе, взуття стоптане, грнжолі, корсаки, недохідки, стоптанки, шкарбани;

– «непридатне для носіння; зношене»: взуття зношене, непригодне, дрантя, лахи, лахміття, мотлох, непотріб, утиль, хлам;

– «старе рване взуття» або просто «взуття рване»: взуття рване, взуття дрране, взуття дрантве, взуття подерте, взуття подране, взуття порване, рваньйо. Значення «взуття рване» відображає неможливість використання взуття нового, яке є порване; натомість сема «старе» не передбачає неможливості його використання, а можна трактувати «є обмежена можливість використовувати; не всюди».

Прикметник старий у «Словнику української мови» має значення «який довго був у вжитку, став ветхим, іноді навіть непридатним для

користування» [84, IX, с. 655]. Дієприкметник «порване» походить від дієслова порвати «зробити дірявим, подерти що-небудь; зробити дірку в чомусь; зносити до дірок (одяг, взуття)» [84, VII, с. 250]; рване взуття – від слова рвання «1) розмовне «дія за значенням рвати»; 2) збірне «що-небудь рване, з дірками (про одяг, взуття і т. ін.)»» [84, VIII, с. 460]; зношений – «який зносився, став непридатний для використання; старий, потріпаний (про одяг, взуття і т. ін.)» [84, III, с. 672]. Ще одне атрибутивне означення дрантливий в українській мові не вживається, проте лексема дрантя є:

1. Дуже старий, зношений і рваний одяг/Непотрібні старі, рвані носильні речі (взуття, постіль і т. ін.) / Клапти, обривки матерії, одягу [84, II, с. 407].

Лексема чуні має значення «старе взуття» від чуна «1) мотузяні, солом'яні і т. ін. постолі, личаки; 2) гумове або шкіряне взуття у вигляді калош з потовщеними бортами й підошвами» [84, XI, с. 384]. Це, на думку дослідників-етимологів, похідне з російської мови: чуни «прядивні личаки; валянки; суконні онучі» [38, VI, с. 355].

Назви шкарбани, шкраби мають сему «старе взуття» в значенні старих, стоптаних, подертих чобіт чи черевиків [84, XI, с. 471]. Можливо, слово є запозиченням з італійської мови, пор. іт. *scarpa* «черевик» [38, VI, с. 428].

Назва стоптанки: старе стоптане взуття; взуття поношене утворена від дієприкметника стоптаний «трохи зношений (про взуття)», що у сучасній українській літературній мові кваліфіковано як розмовне слово [84, VI, с. 515].

Номен ходаки: старе взуття в має значення «постоли» [84, XI, с. 104]. Етимологія його походить від праслов'янського **xoditi*, яке у свою чергу в основі має «індоевропейське **sed-/ sod-* ‘їхати; сидіти’, що згодом розщепилося на омонімічні **сидіти* і **ходити, їхати*» [38, VI, с. 193].

Слово башмаки теж вживається на позначення старого взуття. Етимологія його виводить з «тюркських мов (турецьке *başmak* – черевичок, татарське *башмак* – черевичок)» [38, I, с. 155].

Лексема латуни, вважаємо, позначала старе полатане взуття, в основі має дієслівну форму «латати». Словник сучасної української мови подає таке його значення: «лагодити, пришиваючи латки» [84, IV, с. 453].

Лексема опорки, на думку Т. Щербини, «мотивована дієсловом одпороти «різати, розрізати»: опорки < «те, що одпороли»» [95].

Із загальним значенням «взуття» зафіксовано ще лексему взуття з рядом на позначення дитячого взуття: взування дєцке, взуття дєцке, обув дєцка, обув дитяча, обувка дєцка тощо.

Як бачимо, майже усі лексеми цієї групи мають значення старого, непотрібного, знищеного, зношеного взуття.

2.2.2. Назви літнього взуття

За свідченням етнографів, українцям була властива традиція ходити влітку босоніж, особливо це стосувалося жінок і частково чоловіків і спостерігалось це явище ще і в першій половині XX століття.

Сему «взуття, що закриває ногу не вище кісточок» реалізує назва туфлі, що фіксована з 1714 року в історичних пам'ятках, запозичена з німецької мови, пор. Tüffel «черевик, туфля» [38, V, с. 686].

Семантичний ряд із словом туфлі побудований за такими диференційними ознаками:

- «матеріал виготовлення»: туфлі замшеві: жіночі туфлі із замші; туфлі лакові: туфлі, покриті лаком;
- «колір»: туфлі чорні;
- «оздоблення»: туфлі на шнурках;
- матеріал і особливості крою: парусини / тапочки парусинові / *капці парусові* / капці парусинові: туфлі з низькими підборами і верхом із тканини;
- «особливості крою виробу»: туфлі модельні: жіночі туфлі на каблуку; туфлі на низькому ході: туфлі з низькими підборами; балетки (балєтики, таполєтки): легкі туфлі без підборів; чуяки / таполєтки: легкі туфлі без

підборів; сабо: 1. Туфлі без задників із поясочком на п'яті. 2. Туфлі без задників на дерев'яних каблуках; полутуфлі / полубосоніжки: туфлі без задників із поясочком на п'яті; лодочки: 1. Жіночі туфлі з гострими носками і на низьких підборах. 2. Жіночі туфлі з круглими носками і на низьких підборах. 3. Жіночі туфлі з високими каблуками. 4. Жіночі туфлі з пряжечкою і на низьких підборах.

Сему «літні туфлі без каблуків» виражає назва лодочки, балетки, «утворена з французького *ballet*, що походить від італійського *balletto* «туфлі»» [38, I, с. 127]. Припускаємо, що в основу назви лодочки покладено мотиваційна ознака «форма» – туфлі, які нагадують зовні човен (давнє лодка).

Назва сандалети позначає легкі літні туфлі без вказівки на особливості крою тощо. Поряд з нею вживається назва з однаковим коренем сандалі: ремінне взуття на пряжці, запозичена «з грецької мови через італійську – *sandala* від латинського *sandalium*» [38, V, с. 176].

Зафіксовані лексеми шльопани, шльопки, що позначають легкі домашні туфлі без закаблуків (шльопи, шльопки, хлапанці), мотивовані дієсловом шльопати. У Словнику української мови шльопанці кваліфіковано як «легкі домашні туфлі, перев. без закаблуків», поданий із позначкою розмовне [84, II, с. 497].

Зовнішнім виглядом виробу мотивована назва босоніжки, що маніфестує сему «різновид літнього відкритого взуття». Схожу сему репрезентує назва в'єтнамки: повністю відкрите літнє взуття з гумовими підошвами і перетинкою між великим і другим пальцем ноги.

До літнього взуття відносимо назву макасіни: 1. Взуття з низькими підборами і верхом із тканини. 2. Спортивне взуття з тканини по кісточки, з гумовими підошвами, на шнурках. Особливістю є матеріал пошиття – тканина. Традиційно це тканина на натуральній основі.

Словник фіксує назву штеблети із значенням «буденне жіноче взуття». Слово є запозиченням через німецьку з італійської мови *stivalletti* «полуботки; високі черевики, чобітки» [38, VI, с. 475]. Ця лексема розширила значення і позначає широке коло жіночого взуття.

На позначення старого взуття для носіння влітку виявлено лексему шкарбанці, що має прозору мотивацію «особливість носіння» – звуконаслідування при ході як звук «шкрябання».

На позначення легких туфель переважно для хати – тапки [84, X, с. 37]. Нами зафіксовано семантичний ряд цих назв, які включають: капці, капці кімнатні, комнатні, тапочки, тапочки кімнатні, тапці, тапці кімнатні, чапці. Проте лексема капці багатозначна: 1. Легкі туфлі переважно для хати. 2. М'яке селянське взуття, виплетене з лика; личаки. 3. Старі стоптані тапки; лапті. 4. Будь-яке взуття не вище кісточок без каблуків. 5. Туфлі з низькими підборами. 6. Туфлі з низькими підборами і верхом із брезенту. 7. Тапки зі свинячої шкіри на шнурках. 8. Сандалі.

За матеріалом для пошиття цього виду взуття вживається лексема жебраки для номінації взуття у вигляді тапок, пошите із халяв чобіт. Окрім того, сема «гумове легке літнє взуття у вигляді тапок» представлена номенами мильниці / мильнички.

До архаїчних належать давні назви взуття, виготовлені з матеріалів, які тепер не є актуальними, наприклад, з дерева та іншого подібного матеріалу. Так, сему «взуття, видовбане з дерева» репрезентує назва довбанки; «взуття, у якого нижня частина видовбана з дерева, до неї прибита халява» та постоли – заст. «сплетене з природних матеріалів примітивне взуття» [84, VIII, с. 336]. Як окремий елемент у моделі взуття – дерево представлено такі назви: дерев'яшки: 1. Легке жіноче взуття з дерев'яною підошвою і дерев'яними каблуками. 2. Черевики з дерев'яною підошвою; колодки / колотушки / стукалки/ чокалки: Відкрите літнє жіноче взуття з дерев'яними каблуками.

Ще один вид взуття, який на сьогодні не використовується, – личаки – дослівно «взуття, виплетене з лика» зі значенням: «м'яке селянське взуття, виплетене з лика» (башмаки, капці, лапті, личаники, постолі, чуні). Із цією ж семантикою зафіксовано лексему лапті, проте як багатозначне (12 варіантів).

Отже, назви літнього взуття представлені в Словнику переважно іменуваннями, у яких немає розмежування на взуття чоловіків та жінок. Для найменування цього сезонного взуття основним номеном виступають туфлі.

2.2.3. Назви міжсезонного взуття

У назвах міжсезонного взуття виділяємо номени на позначення назв взуття з короткими халявками.

На позначення взуття з короткими халявками виявлено лексему боти, а також словотвірні варіанти ботинки, ботики: ботинки. 1. Взуття вище кісточок на шнурках; черевики. 2. Жіноче взуття вище кісточок з каблуками, обшите зверху хутром, на шнурках; румунки. 3. Жіноче гумове взуття до кісточок; ботики. 1. Жіноче взуття вище кісточок з каблуками, обшите зверху хутром, на шнурках; румунки. 2. Жіночі чоботи з короткими халявами.

За диференційними ознаками виділяємо назви цього семантичного ряду мотивовані:

- «матеріалом виготовлення»: кожані, тряпчані, хромові, ремінні;
- «кольором»: чорні;
- «кроєм»: по котики; на каблуку;
- «оздобленням»: з шнурками;
- «оцінкою мовця»: модні;
- «сезоном носіння»: весняні, осінні.

Для номінації короткого суконного взуття на гумовій підшві використовують назву ботинки утеплені.

До цієї групи відносимо і номен чобітки, що належить до словотвірного ряду номена чоботи в значенні: високе шкіряне взуття.

Натомість демінутивний варіант чобітки на позначення назви жіночого шкіряного взуття з короткими халявами і чобіточки. «Назва запозичена із тюркських мов, пор. татарське чабата «личак». Припускають про утворення за допомогою префікса че- від бот «черевик»» [38, VI, с. 336]. Лексема побутує і з обрядовим значенням – існує весільний обряд даруванні тещі чобіт.

На початку минулого століття великої популярності набуло взуття (переважно гумове), яке одягали поверх звичайного, щоб зберегти його від вологи – калоші: взуття з гуми «еластичної речовини, що не пропускає води, повітря, виготовлене шляхом вулканізації каучуку» [84, II, с. 193]. «Лексема калоші запозичена з нім. Kalosche, Galosche від французького galoche, можливо, пов'язаного з латинським calopus – «копил», calopodia – «дерев'яні сандалі»» [38, II, с. 353–354].

Семантичний ряд складених назв з лексемою калоші відображають диференціацію за ознаками:

- «крій»: калоші глибокі мілкі; полукалоші; калоші до кісточок (калоші напівглибокі, калоші полуглибокі, калоші середні);
- «матеріал»: калоші з резини;
- «спосіб виготовлення»: калоші литі; готчуги: Самоклеєне взуття у вигляді калош; чуні. 1. Саморобне взуття з гуми у вигляді калош. 2. Саморобне взуття із сукна. 3. Валянки, пошиті з тканини і вати; валянки шиті. 4. Глибокі калоші. 5. Гумові чоботи з обрізаними халявами, в яких виконували роботу по господарству; опорки. 6. Саморобне коротке шкіряне взуття та ін., усього 21 значення.

Гумове взуття, яке не одягали на інше, а використовували як самодостатнє, проте з такою ж метою, що і калоші – уникнути промокання, зафіксовано в досліджуваному словнику: гімняки, чоботи резинові / резиняки / резиняники, резовики: гумові чоботи; чоботи резинові.

Назви з додатковими семами до основної «гумові чоботи» фіксують такі диференційні особливості:

– особливості халяв: обрізки / обрізаки / опорки. Гумові чоботи з обрізаними халявами, в яких виконували роботу по господарству; опорки.

– призначення: гумаки / резинчики. Жіночі гумові чоботи; резиняшки: Жіночі чоботи з тонкої блискучої гуми; боти: 1. Гумове жіноче взуття з короткими халявами. 2. Коротке гумове взуття, яке взувають поверх туфель. 3. Коротке гумове жіноче взуття, в каблук якого вставляли корки. 4. Гумове взуття до кісточок. 5. Коротке жіноче взуття з каблуками. 6. Коротке гумове жіноче взуття, яке збоку застібається на кнопку.

– туфлі: мокроступи: 1. Гумові туфлі на дощову погоду. 2. Калоші по кісточки. 3. Туфлі із брезенту, внизу обклеєні резиною.

З того ж матеріалу – гуми – виготовляли і чоботи спеціального призначення: чоботи рибацькі / рибальські: гумові чоботи вище колін, призначені для риболовлі (сапоги рибацькі, чоботи бродні, чоботи рибальські, чоботи риболовські, чоботи спецовочні).

Умовно до літнього можна віднести взуття спеціального призначення. Усі ці назви номінують спортивне взуття, яке використовують у різний період року, тому мотиваційними ознаками буде «призначення»:

Кеди: спортивне взуття вище кісточок з тканини, з гумовими підошвами, на шнурках;

Кросівки: спортивні туфлі;

Полукеди: спортивне взуття з тканини до кісточок, з гумовими підошвами, на шнурках;

Чешки: спортивне взуття у вигляді легких тапок без підошви;

Буц / шиповки: чоловічий черевик з шипами та ін.

Отже, назви міжсезонного взуття нараховують невелику групу назв, центральне місце серед яких займає номен ботики/ботиники, що утворює

семантичний ряд іменувань. Серед цих назв є і взуття спеціального призначення – гумове взуття для захисту від промокання.

2.2.4. Назви зимового взуття

До зимового взуття належить утеплене взуття, у якому є традиційно є високі халяви. До такого взуття, у якому є утеплювальні елементи, або ж виготовлене воно із матеріалу, придатного для носіння узимку, належать валянки: 1. Зимове взуття з валяної вовни з довгими халявами: валянки биті, валянки теплі, катанки, повстяки 2. Сукняне взуття з гумовою підошвою, бурки. Лексема валянки у сучасній українській мові позначає «зимове взуття з валяної вовни» [84, I, с. 286]. В Етимологічному словнику української мови подано мотивацію цієї лексеми «валяти від праслов'янського *valiti «крутити, вертіти, котити», пізніше «качати по землі, розкладати, руйнувати» [38, I, с. 325]. Сему «зимове взуття з валяної вовни» передає атрибутивне словосполучення валянки биті.

За диференційними ознаками валянки є:

– за матеріалом виготовлення:

а) валянки, пошиті з тканини і вати: валянки шиті бурки, ватники, ватянки, ногавиці, повстяки, чувеки, чулені, чуні, чуреки;

б) з сукна: суконники;

в) з валяної вовни з довгими халявами: катанки, повстяки валянки биті, валянки теплі.

Значення для лексеми валянки «зимове взуття з валяної вовни» є первинним, вторинне – «шите з сукна зимове взуття».

Однією з сем для позначення зимового взуття є наявність високих халяв. Для такої номінації використовується номен чоботи: високе шкіряне взуття. Назва з таким же значенням вживається в сучасній українській літературній мові [84, XI, с. 346]. Етимологічно слово чоботи розглядається як «запозичення із тюркських мов; пор. татарське чабата «личак», башкирське сабата «личак», походження яких невідоме; припускається також

про утворення за допомогою префікса че- від бот «черевик»» [38, VI, с. 336]. Проте, диференційна ознака «висока халява» не прослідковується у демінутивному утворенні чобітки, і то лише у першому значенні: 1. Жіноче шкіряне взуття з короткими халявами. 2. Дитяче шкіряне взуття з високими халявами, а також у слові дутики (див. нижче).

Паралельно із номеном чоботи вживається лексема сапоги: 1. Шкіряне взуття з високими халявами; чоботи. 2. Шкіряне взуття з короткими халявами. Поряд із номеном сапоги вживається лексема сапожки: жіноче шкіряне взуття з короткими халявами. За етимологічними дослідженнями слово «сапожки запозичено з російської мови, пор. російське сапог «взуття»» [38, III, с. 559].

За диференційними ознаками семантичний ряд номена чоботи представлений такими одиницями на позначення взуття за ознаками:

– матеріал виготовлення: а) шкіра чи шкірзамінник: кирзяки / кирзяники / чоботи кирзові / *сапоги кирзові*: чоботи з кирзи; хромаки. чоботи з хрому; чоботи хромові; чоботи з кирзи; чоботи кирзові; сапожки / чоботи замшеві. жіночі чоботи із замші; чоботи дерматинові. чоботи з штучної шкіри; чоботи хромові / чоботи комсоставські. чоботи з хрому (хромаки);

чоботи юхтові: чоботи з кінської шкіри; чоботи ялові / чоботи яловичі / чоботи яловичині / яловики: чоботи з телячої шкіри.

б) тканина: чоботи войлокові: чоботи з повсті;

– за особливостями халяви: ботфорти. 1. жіночі чоботи з довгими халявами, які закривають коліна. 2. гумові чоботи вище колін; *чобіт-чулок* / *бочорд* / *бутилка* / *гольф* / *сапог* / *сапог-чулок* / *сапожок*: чобіт, у якому халява без замка і щільно облягає ногу; чобіт-чулок; унти. зимові жіночі чоботи, халяви яких зверху покриті хутром;

– за особливостями каблука: козачок: жіночий чобіт із гострим носком на високому каблучці;

– за особливостями носика: чобіт гостроносий – чобіт з гострим носком;

– за кількома ознаками: гріндерси. жіночі чоботи на низьких підборах, з заокругленими носками і високими халявами, які зашнуровуються спереду; джіми: 1. чоботи з низькими каблуками і гострими носками. 2. чоботи з низькими каблуками і зморщеною халявою. 3. жіночі чоботи з вузькими халявами і каблуками. 4. чоботи з прямокутними носками; бурки: 1. чоботи із сукна з гумовою підошвою. 2. чоботи із сукна, внизу обшиті шкірою. 3. валянки, пошиті з тканини і вати; валянки шиті; чоботи парусинові. чоботи з низькими підборами і верхом з тканини; дутики. 1. Чоботи зі штучного матеріалу, з короткими халявами і на низьких підборах. 2. Чоловічі чи жіночі поролонові чоботи на липучках, зверху покриті тонкою непромокальною синтетичною тканиною. 3. Чоботи зі штучної шкіри, всередині з хутром. 4. Прорезинові короткі чоботи.

Назви кирзяки / кирзяники / чоботи кирзові / сапоги кирзові утворені від слова кирза, що в сучасній українській літературній мові вживається у значенні «брезент, просочений хімічною речовиною, що не пропускає вологи; уживається як заміник шкіри» [84, IV, с. 152]. «В українську мову слово кирза запозичено, через російське посередництво з англійської мови, пор. англійське *kersej* – кирза утворено від назви місцевості *Kersej* Керзі в Англії» [38, II, с. 436].

Сема «зимове взуття, пошите з сукна» представлена словом бурки, яке «запозичене з російської мови, пор. російське *бурка* «повстяний плащ». Назва увійшла в народний лексикон як номінація марки товару в магазині» [38, I, с. 302].

Назву джіми зафіксовано також на означення чоловічих чобіт, у яких халява утворює великі складки. На думку Т. Щербини, «назва джіми є відантропонімним дериватом від імені Джім. Так називали черевики

американських військових, а згодом стали використовувати для позначення чобіт» [95].

У Словнику української мови воно зафіксовано зі значенням «повстяний безрукавний плащ або накидка з козячої вовни» [84, I, с. 258].

На позначення чобіт з високими халявами зафіксовано назву буксові чоботи: шкіряні чоботи з високими халявами, походження лексеми незрозуміле, можливо, від букс «самшит, що запозичено через німецьке Buchsbaum із латинської buxus «букс, самшит» [38, I, с. 137].

Ще одним видом зручного зимового взуття є дутики. Мотивом його виникнення став зовнішнім вигляд – «мають вигляд надутих».

Жіноче взуття вище кісточок з каблуками, обшите зверху хутром, на шнурках має назви румунки: «жіноче взуття вище кісточок з каблуками (боти, ботики, ботинки, черевики). Лексема румунки вживається на позначення жіночого взуття на шнурках, обшите зверху хутром. Номінація виду взуття мотивована назвами виробника» [2].

Сему «взуття зимове» представляє лексема черевики: 1. Взуття вище кісточок на шнурках (башмаки, ботинки). 2. Жіноче взуття вище кісточок з каблуками, обшите зверху хутром, на шнурках; румунки і його похідне слово черевички. Назва черевики вживається із значенням «вид невисокого взуття переважно на шнурках або гудзиках» для номінування взуття для чоловіків [84, XI, с. 302]. Етимологічно слово «пов'язане з давньою назвою *červī «шкіра з живота тварини» і в давньоруській мові слово черевіъ мало варіанти чръвие та черевикъ [38, IV, с. 336]. Для позначення коротких черевиків вжито лексему полуботинки.

Нами виявлено семантичний ряд із словом черевики: парусинові: Черевики з низькими підборами і верхом з тканини; тульчинські: Хромове взуття вище кісточок, на шнурках.

Отже, лексико-семантична група на позначення назв зимового взуття представлена набагато повніше, ніж група демісезонного взуття. Це означає,

що українці приділяли багато уваги цим видам, оскільки вони були необхідними для них, на відміну від літнього взуття, яке, а певних обставин, могло бути і відсутнє.

Отже, досліджувана лексика, що використовується для позначення назв взуття, складає складну й розгалужену систему. Вона складається з різних лексико-семантичних груп, які мають відмінну структурну організацію. Системний характер словникового складу говірки визначається розподілом слів за лексико-семантичними парадигмами. Кожна з аналізованих лексико-семантичних груп не є закритою структурою, оскільки компоненти однієї групи можуть входити до складу іншої. Узагальнююча модель кожної лексико-семантичної групи назв взуття відображає різні ознаки, що диференціюють аналізовані номінації. Окремі назви взуття мають значну кількість варіантів.

2.3. Лексика на позначення назв головних уборів та взуття в синтагматичних та парадигматичних відношеннях

Лексичні одиниці, що становлять лексико-семантичну групу назв головних уборів реалізують усі відношення, які притаманні лексиці української мови. Так, вони відповідають структурним типам лексичних одиниць, утворені способами, властивими для номенів, мають відповідні мотиви номінації, походження, утворені на основі лексичних одиниць, що вже існують тощо; входять у парадигматичні та синтагматичні відношення між мовними одиницями та рівнями тощо.

Мотивами номінації деяких одиниць стали:

– назва матеріалу, з якого виготовлено: капелюх солом'яний: чоловічий солом'яний капелюх із широкими крисами, з соломи; шапка заяча: шапка з вичиненої шкіри зайця; шапочка мохерова: в'язана шапка з мохерових ниток; хустина нейлонова; шерстяна;

– форма виробу: ковпак: 1. Шапочка циліндричної форми з тонкої тканини для лікарів, поварів. 2. Шапка з гострим верхом. 3. Чоловіча шапка циліндричної форми з грубої тканини чи плюшу. 4. Шапка конусоподібної форми. 5. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папах; косинка;

– особливості крою: петушок / півник: хлопчача трикотажна шапочка з приплюснутим верхом; півник; боярка: зимова жіноча шапка особливого крою, схожа на ту, яку носили бояри;

– призначення: морячка: кашкет без козирка, який носять моряки; безкозирка; шапочка спортивна: трикотажна шапочка; каска: спеціальний головний убір, що використовується для захисту голови й шиї від пошкоджень; хустка вінчальна;

– наявність чи відсутність деталей: безкозирка: кашкет без козирка, який носять моряки (кашкет моряцький, матроска, морячка); вуханка: Чоловіча хутряна шапка з вухами; шапка-вушанка; хустка циганська. 1. Велика квітчаста хустка з тонкої шерсті з китицями. 2. Велика чорна, квітчаста хустка з тороками. 3. Чорна хустка з квітами чи без них. 4. Вишита чорна хустка з китицями. 5. Велика червона хустка з китицями;

– особливості виготовлення: плетьонка: плетена шапочка; шапочка в'язана; шапочка плетена: плетена шапочка; шапочка в'язана; хустка в'язана;

– час використання: шапка зимня: чоловічий зимовий головний убір з будь-якого хутра; шапка зимова; літня хустка;

Найповніше представлена перша група, де мотивами виступили назви матеріалу, на другому місці – особливості крою, форма виробу тощо.

В основі назв головних уборів виявлено лексику на позначення:

– власне назв головних уборів: шапка, кашкет;

– назв тварин, видів: шапка овеча; чорнобурка;

– назв осіб за діяльністю: матроска;

– назв рослин: солом'янка; мандебурка: спортивна шапочка;

- частин тіла: вухо: відкидна деталь шапки, яка прикриває вухо;
- просторових понять: поле, верх; до боку;
- назв предметів: дашок, козирок;
- розміру: велика, мала;
- кольору: бежева;
- тканин: батисточка, нейлонка;
- просторових понять: берег;
- обрядів: весільна;
- назв предметів одягу: панчоха;
- відносних понять, якостей: молодший, дурний, брехливий;
- пір року: зимова;
- соціального стану: боярка, багацький;
- геометричних термінів: косинка, клітушна;
- чисел: шостий номер, десятка;
- власних назв: а) антропонімів: будьонівка; корчагінка; б) топонімів: кубанка, панамка, московка, українська, циганська, американська; в) прагматонімів: матрешка тощо.

Досліджувані назви виявляють лексеми, яким характерна фонетична варіативність: шапка вушанка – шапка ушанка, ширстяний – шорстяний та словотвірна варіативність: панама – панамка, овеча – овчана; плетьонка – плетьоночка, очіпок – чепчик, плечова/ плічна, сукняна / суконна тощо.

Назвам головних уборів властиві синонімічні ряди: криси: відігнуті краї капелюха (борти, відлоги, краї капелюха, крила, криса, крисак, обод, поле, поли, поля). Найповніше синонімічний ряд представлений словом хустина/хустка (124 варіанти): наприклад, лише з семою «велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі» виявлено номени: накидка, напинка, обкривня, обмотанка, обпиналка, охалка, перепинка, плат, платок великий, платок накидний, платок теплий, плед, покриванка, хустина накривна, хустка груба, хустка застільна, хустка зимова, хустка накидальна,

хустка напинальна, хустка обкидна, хустка обмоткова, хустка обпинальна, хустка обпинкова, хустка плечова, хустка плічна, хустка сукняна, хустка суконна, хустка тепла тощо.

Паралельно із синонімами функціонують назви-демінутиви: хусточка, хустина, хустинка, хустиночка. Синонімічні відношення передаються як двочленими сполуками, так і одночленими: шапка овеча /овчана /барашкова: з овчини; плетена шапка – плетьонка, батистова хустка – батисточка.

Антонімічні відношення представлені набагато менше: козирка – безкозирка; виявлено тривимірні відношення: хустка мала, середня, велика; родо-видові відношення : матроска / морячка, маска / сітка: головний убір пасічника із сіточкою для захисту обличчя від укусів бджіл; шапка лисяча / шапка чорнобурка: чорнобурка – вид лисиці.

У номінації назв головних уборів відсутні родові вираження. Назви як чоловічого, так і жіночого родів позначають однакові речі: берет / беретка: головний убір із м'якої тканини без окола і козирка (беретка); козирок – козирка. Проте трапляються і назви, які вступають у родо-видові відношення: Малахай: 1. Чоловіча хутряна шапка. 2. Хутряна шапка з широкими вухами. 3. Чоловіча шапка у формі картуза, зшита з кусочків тканини. 4. Висока хутряна чоловіча шапка. 5. Капелюх; малахайка: висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом.

Є назви для найменування головних уборів або жінок, або чоловіків, що відображає багатозначність понять: кубанка: 1. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папаха. 2. Хутряна жіноча шапка циліндричної форми.

У процесі дослідження лексики виявлено назви головних уборів, які стають моделями, переходять у власнеіменну номінацію: будьонівка: чоловіча сукняна шапка з гострим верхом: кубанка, циганська хустка тощо.

Яскраво прослідковуються метафоричні відношення: петушок / півник: хлопчача трикотажна шапочка з приплюснутим верхом; закутатися під матрьошку: покрити голову малою хусткою, зав'язавши кінці під підборіддям; панчоха: плетена шапочка; шапочка в'язана тощо; звуження значення слова: овчинка – шапка з овчини, пухова – хустка з пуху.

У лексемах збережено репертуар давніх назв чоловічих та жіночих головних уборів, які зараз не використовують або використовують обмежено. Тому нами виявлено застарілу лексику: кізянка: чоловіча хутряна шапка; кучма: «висока стовбвата чоловіча шапка з баранячого хутра»; чушка, очіпок. Ці назви поступово відходять на мовну периферію у зв'язку з деактуалізацією реалій. Проте пласт лексики на позначення головних уборів поповнився і неологізмами: реперка: картуз із прямим козирком, бандана, шльом, панама тощо.

Аналіз лексики показав наявність іншомовних слів, але, на жаль, велику групу становлять росіянізми: маломєрка, макушка, клєтушна, хлопчатобумажна, прозрачна, а також радянїзми: будьонівка, корчагінка; діалектні слова: мандебурка: спортивна шапочка, фонетичні діалектні варіанти: портєрова – замість порт'єрова, розмовні чи діалектні: платок [84, VI, с. 567–568]. Часом такі слова вживаються паралельно: петушок/ півник, платок / хустина.

Виявлено багато назв із онімами в основі. Серед них чимало топонімів, етніонімів: хустка: американська, китайська, турецька і паралельно – загранична; хустка циганська; навіть хустка українська.

Кілька номінацій мотивовані кольором об'єктів зовнішнього світу: кремовий платок, молошна хустка, номени утворено внаслідок метонімічного перенесення ознаки за кольором із лексики сфери харчування (колір крему, молочної продукції) на позначення кольору платка чи хустки. Так само виникла складена назва руда хустина – «червоно-жовтого кольору», де атрибутивний компонент утворено за подібністю до кольору руди – гірської

породи або мінеральної сполуки, що містить у собі метали та їхні сполуки. Кольорова гама передає навіть відтінки: хустка кофейна: хустка світло-коричневого кольору з білими берегами і тороками; хустка кремова: хустка кремового кольору.

За граматичними особливостями у назвах головних уборів виявлено переважно іменники, серед яких чимало віддієслівних іменників: відлоги; прикметники (якісні і відносні): тепла, циганська. турецька та дієприкметники (плетена, покривальна, пов'язувальна), що виступають атрибутами у складених іменуваннях. В складі назв трапляються числівники: четверик: мала за розміром хустка (хустка четвертий номер); шістнадцятка: хустка розміром 160 на 160 сантиметрів; шістьорка: хустка розміром 60 на 60 сантиметрів; шестирик; восьмирічка: хустка розміром 80 на 80 сантиметрів; восьмьорка; або вживаються порядкові числівники: хустка сьомий номер.

Лише у множині вживаються відлоги, тороки, китиці, франзлі; однина: батисточка, бахрома тощо.

Одним із найпродуктивніших способів номінації чоловічих головних уборів у середньонаддніпрянських говірках є суфіксальний словотвір: основа іменника та суфікс -анк (ушанка, вушанка), -ик (картузик, брилик), -ець (картузець), -к- (пілотка, фуражка, кубанка); безафіксний: охалка, обманка, запинка; універбація (газік, столетка).

Окрім морфологічних, виявлено і лексико-семантичний спосіб творення: крила: відігнуті краї капелюха; дно: верхня частина капелюха чи шапки; серед яких і деонімізація (власна назва виконує функцію загальної): корчагінка та лексико-синтаксичний: трьохрічка, столетка.

Має місце аналітична номінація: «іменник + прикметник/дієприкметник»: шапка кроляча, шапка смушева; «іменник + іменник з прийменником»: шапка з нутрії, шапка з вушками, бриль із соломи; «іменник + прислівник» (шапка у| гору); «іменник + (атрибут (числівник/

прикметник)) + іменник: хустка десятый номер, хустка малої руки. Трапляються і описові конструкції: очіпок для старих бабів.

Отже, семантична мікрогрупа назв головних уборів становить складну систему, елементи якої пов'язані словотворчими й семантичними зв'язками. Загальні назви головних уборів свідчать про гіперо-гіпонімічні відношення між компонентами системи, які утворюють синонімічні ряди. Назви протиставлені за такими диференційними ознаками: «матеріал виготовлення», «спосіб виготовлення», «крій», «форма», «колір», «забарвлення», «зовнішній вигляд», «спосіб носіння», «сезон носіння». Продуктивні мотиваційні ознаки: «матеріал виготовлення», «частина тіла», «національна чи територіальна ознака», «крій», «розмір», «колір», «назва рослини», «назва ягід, фруктів, овочів», «геометрична фігура», «дія», «соціальний статус», «час побутування». Значна частина лексем архаїзована й перейшла в пасивний словник мовців: хустка з перкалю, газік, чушка.

За структурними типами виявлено однослівні номени; більшість аналітичних найменувань є атрибутивні узгоджені й неузгоджені словосполучення, де залежний компонент, переважно прикметник чи дієприкметник, виявляє диференційні ознаки реалії. Рідше словосполучення можуть утворювати прийменниково-іменникові конструкції, де два іменники, поєднані зв'язком керування (хустка з кружевом). Найпродуктивнішими способами словотвору є морфологічний, зокрема суфіксальний.

РОЗДІЛ 3

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ

3.1. Особливості компетентнісно орієнтованої методики навчання української мови у старшій школі

Особливістю профільного навчання з української мови є інтенсивний мовний та інтелектуальний розвиток старшокласників, їх творчого мислення, уяви, мовного чуття і мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки, мовнокомунікативних умінь, творчих здібностей, формування навичок самостійної навчальної діяльності, мовленнєвого самовдосконалення, що значною мірою впливають на якість опанування інших шкільних предметів, визначають досягнення у майбутній професійній сфері, сприяють соціальній адаптації [91].

Старша школа характеризується тим, що підсумовує та узагальнює весь навчальний матеріал, формує загальнолюдські, зокрема морально-етичні цінності (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), компетентності, важливі для сучасної, конкурентноздатної на національному та глобальному ринку праці особистості, її успішної самореалізації в суспільстві.

Упровадження профільного навчання вимагає перегляду й зміни в цілях, змісті, структурі й організації чинної системи опанування мови в старшій школі. Оскільки сьогодишньою формою виміру результативності навчання випускника є його загальна компетентність, старшокласники мають чітко усвідомити, що, готуючись до професійного вибору, необхідно оволодіти певними мовнокомунікативними вміннями, що формуються на основі комунікативної компетентності – сукупності знань про спілкування в різноманітних умовах і з різними комунікантами, а також в умінні ефективно застосовувати здобуті знання в конкретному спілкуванні в ролі адресанта й адресата. Складовою комунікативної компетентності є мовна компетенція,

яка означає знання учасниками комунікації норм і правил мови й уміле використання їх у продукуванні висловлювань. Невід'ємною складовою мовної компетенції є лексична компетентність, яка полягає в оволодінні лексичними засобами мови і вмінні користуватися ними. Вона передбачає багатий словниковий запас, зокрема, володіння термінологією, необхідною для спілкування в певній професійній сфері. Вибір і вживання лексичних елементів залежить від сфери і ситуації, у яких відбувається комунікативний процес.

Мета і завдання навчання української мови:

- формування усвідомленого ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної і культурної цінності, потреби досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя, подальший розвиток і удосконалення здатності до мовленнєвої взаємодії і соціальної адаптації, готовності до адекватного вибору й отримання професійної гуманітарної (філологічної) освіти;

- систематизація і поглиблення знань про українську мову як багатофункціональну мовну систему, мовну норму, її функції, сучасні тенденції в розвитку норм української літературної мови, знань і вмінь з культури мовлення;

- оволодіння уміннями сприймати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, критично оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й мовленнєвої ситуації, достовірності; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення; моделювати мовленнєву поведінку відповідно до завдань мовленнєвого спілкування; підвищення рівня мовленнєвої культури, орфографічної та пунктуаційної грамотності;

- оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, що відповідає досвіду, інтересам, психологічним особливостям учнів, для досягнення життєвих цілей; генерування вартісних зразків власної мовленнєвої творчості, виховання потреби самоосвіти, удосконалення

навичок самоконтролю, особистісно-мовленнєвої діяльності;

- розкриття стилістичних ресурсів одиниць фонетичного, лексичного, фразеологічного, словотворчого, морфологічного рівнів мовної системи та їх виражальних засобів; формування стійких ритмомелодійних умінь і навичок;

- ознайомлення зі стилістичною системою сучасної української літературної мови, поняттями «стилі», «стилістичні засоби (фонетична, лексична, морфологічна стилістика)», «функціональні стилі», «експресивні стилі», «індивідуальні стилі», «стилістичні ресурси», «стилістичні прийоми організації мовних засобів»;

- поглиблення поняття «текст», удосконалення навичок побудови текстів різних стилів і жанрів;

- опанування виражальних засобів розмовного, наукового стилів мовлення;

- формування умінь проводити дослідницьку роботу з мовознавства, працювати з довідковою літературою, збирати лінгвокраєзнавчий матеріал;

- повторення, систематизація, поглиблення знань крізь призму практичної та функціональної стилістики.

Програмою з української мови у 10 класі передбачено поглиблення й розширення знань старшокласників. Вивчення тематичної групи лексики «Одяг» можна передбачити у розділі «Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з орфоепії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, словотвору, морфології, стилістики», зокрема у вивченні тем: «Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему» (8 год.) як приклади до вправ зі зміни голосних і приголосних у мовному потоці, асимілятивних, дисимілятивних процесів, подовження, спрощення у групах приголосних, чергувань; «Українська орфоепія як учення про систему загальноприйнятих правил української літературної вимови» (4 год.) – вимова та наголошування слів; «Українська графіка. Українська орфографія

як учення про систему загальноприйнятих правил написання слів (8 год.), у тому числі слів іншомовного походження;

Проте найповніше у підрозділі «Лексикологія української мови» (10 год.) із вивченням тем та питань до них: «Слово як основна одиниця мови. Системні відношення в лексиці української мови. Семасіологія як учення про значення слів і виразів. Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення. Омоніми. Поняття про пароніми. Синоніми, їх види, уживання. Синонімічний ряд. Антоніми, їх види, уживання», питання зі стилістики і культури мовлення: «Лексичні норми. Уживання слова відповідно до його лексичного значення. Використання тлумачного словника. Мовна надмірність і мовна недостатність. Словники» а також у темі «Лексика української мови за походженням», «Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією», де передбачено і роботу із діалектними словниками, а також принагідно у розділі «Фразеологія як розділ мовознавства» (6 год.) та «Українська лексикографія» (4 год.).

Вивчення застарілої лексики передбачене у темі «Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією», де вивчають загальноновживані слова та лінгвокультуреми; лексичне багатство діалектної лексики, етнографізми, ономастику та етимологію; розмовну, просторічну, емоційно забарвлену лексику; молодіжний сленг; екзотизми та пуризми, а також наукову лексику, терміни, канцеляризми і штампи. Передбачено також роботу з діалектним словником, словником лінгвістичних термінів. У цій же темі вивчають застарілі слова та їх різновиди: архаїзми й історизми, а також питання можливості відтворення духовної культури за архаїчною лексикою; неологізми.

Застаріла лексика може бути розглянута на міжпредметних уроках з історією та літературою – застаріла лексика в науковому і художньому стилях.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів включають:

– когнітивну (знанняву) складову: визначає ознаки власнеукраїнських слів, характеризує їх стилістичні функції в тексті; наводить приклади уживання українізмів в інших слов'янських мовах; правильно і доцільно вживає в мовленні лінгвокультуреми; збагачує словниковий запас шляхом дослідження місцевого матеріалу;

– праксеологічну (діяльнісну) складову: знаходить у тексті слова з національно-культурним компонентом значення, діалектизми, встановлює вмотивованість їх уживання, добирає до діалектизмів літературні відповідники; характеризує стилістичне використання діалектизмів, просторічної лексики, етнографізмів, жаргонізмів, арготизмів, архаїчної лексики; виконує короткий опис говірки рідного населеного пункту, з'ясовує, у мовному просторі якого діалекту знаходиться рідний населений пункт, розширює знання про історію рідного краю та родинні виховні традиції; прослуховує аудіозаписи текстів з різних говірок та аналізує їх; знаходить у тексті неологізми, просторічну лексику, етнографізми, пояснює їх стилістичні можливості, уміло й доцільно використовує їх в усному і писемному мовленні; виконує лінгвокраєзнавчу роботу, збирає діалектну лексику, етнографізми, топоніми у власному населеному пункті, готує на цій основі коротке повідомлення, статтю до газети; укладає словнички діалектизмів, етнографізмів, лінгвістичних, літературознавчих термінів на основі тлумачного словника, словника діалектизмів, словника іншомовних слів, словника лінгвістичних термінів, етимологічного словника, пошукової роботи в рідному населеному пункті; обґрунтовує доцільність і правильність уживання термінів; використовує у мовленні кліше і мовні штампи; пояснює причини порушень лексичних норм; пояснює лексичне значення, стилістичну роль застарілих слів, неологізмів у художньому стилі, доцільність їх уживання; усвідомлює причини появи неологізмів, їх перехід до класу

загальноновживаних слів; уміє замінити архаїзми відповідниками із сучасної української літературної мови; характеризує особливості функціонування загальнономовних неологізмів та їх стилістичне значення в публіцистичному, художньому стилях;

– аксіологічну (ціннісну) складову: висловлює своє ставлення до знайденої інформації; усвідомлює важливість пошуку додаткової інформації для розв’язання навчальних завдань і самостійної пізнавальної діяльності; висловлює своє ставлення до чужих думок; відчуває відповідальність за дотримання лексичної норми у власному мовленні;

– інтерактивну (поведінкову) складову : демонструє інтерес до нових слів й активність у збагаченні власного словникового запасу; бере на себе відповідальність за свої мовленнєві вчинки; демонструє ініціативність, відповідальність, комунікабельність, уміння налагоджувати стосунки під час групової діяльності; висловлює пропозиції щодо вдосконалення культури мовлення; складає спільно з групою текст публічного виступу [91, с. 37–42].

Отже, вивчення української мови у профільній школі передбачає повторення та узагальнення вивченого матеріалу у середній школі і його поглиблене вивчення. Профільна школа ставить вимоги до опанування основними компетентностями, передбаченими Програмою, та формування освіченої особистості.

Методика компетентнісного навчання має врахувати й охопити такі аспекти:

- 1) мотивованість знань і навчальної діяльності учнів;
- 2) забезпечення функційності знань;
- 3) зміна психологічного клімату (зниження психологічної напруги всіх учасників освітнього процесу, подолання невпевненості, страху, сором’язливості, байдужості);
- 4) стирання межі між змістовим і процесуальним аспектами;
- 5) діалогізація освітнього процесу;

- 6) вибір предметом проєктної навчальної діяльності подію в житті особистості, а не фрагмент навчального матеріалу;
- 7) упровадження групової форми організації навчальної діяльності;
- 8) активізація сучасних засобів навчання;
- 9) розвиток самоорганізації учня та ін.

Виразними показниками компетентнісного підходу є центральна позиція учня з його мотивами, цілями, потребами, неповторним психологічним складом. Усвідомлюючи важливість окреслених підходів, називаємо такі характеристики й переваги їх:

- спрямування на розвиток особистості, а не на досягнення нею певного знаннєвого стандарту;
- актуалізація особистісних функцій і впровадження механізмів особистісного становлення учнів;
- зорієнтованість освітнього процесу на індивідуалізацію, функційність та ефективність навчання.

У результаті навчання визначальними вважаємо три показники: пізнавальний, ціннісний (ставленнєвий) і поведінковий прояви мовної особистості учня.

Виділяємо такі аспекти процесу навчання української мови: інформаційний (засвоєння теорії мови), діяльнісний (оволодіння вміннями і навичками, застосування знань і вмінь у нових умовах) та особистісний (емоційний світ, формування системи ставлень і поведінкових норм).

Ефективність освітнього процесу забезпечують такі чинники: визначення принципів, добір форм і методів навчання, проблематизація змісту навчального матеріалу в контексті сьогоденного і завтрашнього життя учнів, організація позашкільної соціальної практики, набуття суб'єктного досвіду послуговування мовою в усіх сферах життя. Компетентнісно орієнтоване навчання мови має ситуаційний характер, адже таким чином ми, по-перше, занурюємо навчальний матеріал у штучно

створене соціальне середовище, даємо змогу учням відчутти корисність знань і вмінь за межами школи і, по-друге, компетентність ситуативно й особистісно маркована, тобто виявити компетентність окремого учня можливо лише в конкретній ситуації.

Компетентнісно орієнтована методика навчання української мови зосереджує увагу на способах мислення (креативність, критичне мислення, уміння розв'язувати проблеми й формулювати власні судження), способах роботи (спілкування і співпраця), інструментах для роботи (здатність розпізнавати й використовувати потенціал новітніх технологій), а також на здатності жити в багатогранному світі й виконувати роль активних і відповідальних громадян; має спрямувати освітній процес на підготовку випускників до життя, а саме – формування життєво важливих (ключових) компетентностей. Ознакою компетентності мовної особистості учня мають бути не власне знання, а сформовані на основі них ставлення. Маркерами ставлень є цілеспрямованість, допитливість, активність, ініціативність, постійний пошук і прагнення самовдосконалення, позитивні емоції, зміна поведінки на краще. Знання теорії мови й навіть уміння не означають, що в учнів сформовано громадянську активність, чуйність, емпатію, що мова держави стала для них цінністю, свідоме сприйняття норм літературної мови. Утверджуючи суб'єктний статус учня на кожному уроці необхідно забезпечувати його право на вибір методу і способу засвоєння матеріалу, тексту, домашнього завдання тощо. Учні мають засвоювати мовні явища й категорії не як щось абстрактне, обов'язкове для запам'ятання, а як інструментарій мовленнєвого вчинку, тому здобувачам профільної середньої освіти немає потреби дублювати мовну теорію, яку вони засвоювали впродовж 5-ти років. Так, наприклад, розглядаючи лексичну норму, звертаємо увагу на слова-конфліктогени, навчаємо вербалізувати емоції, застерігаємо від слів, що шкодять іміджеві й гармонізації стосунків; системно працюємо над збагаченням активного словника; навчаємо образності

мовлення; переглядаючи синтаксичну норму, зосереджуємо увагу не на визначенні членів чи типу речення, а на чіткості, логіці формулювання думки, комунікативного наміру, визначенні її об'єктивності/суб'єктивності, ставлення до неї тощо. Мовний матеріал має бути базовим для вивчення й освоєння мовленнєвих стратегій (мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікативних цілей) і тактик. Кожну дію мають супроводжувати міркування, роздуми, усвідомлення, оцінювання – механічні дії малоефективні [26].

Ядром моделей традиційних методик були відповідно знаннявий компонент та дидактичний інструментарій, що ілюстрували процес навчання, натомість компетентнісний передбачає розвиток всесторонньо розвиненої особистості, де усі компетентності є важливими.

3.2. Види вправ із вивчення лексики української мови

Архаїзми, або застарілі слова, входять до пасивної частини словника сучасної української мови. Застарілі назви одягу є продуктом історичного розвитку лексичного складу мови. Ступінь застарілості лексики щільно пов'язаний з часом, коли слово вийшло з активного вжитку. Серед факторів, що визначають застарілість, такі: місце слова у номінативній системі мови; первісна поширеність і тривалість уживання слова у складі активного словника; наявність чи відсутність зв'язку зі спорідненими словами.

Застарілі слова різняться між собою тим, що саме спричинило їх випадіння зі складу активної лексики. Одні з них переходять з активної до пасивної лексики у зв'язку з тим, що зникають із ужитку позначувані ними предмети та явища, тобто у зв'язку з дією екстралінгвістичних факторів. Інші лексеми переходять з активного словника до пасивного або й зовсім зникають із суспільного вжитку та забуваються через витіснення їх синонімами, які виявляються більш прийнятними для називання тих самих предметів, подій, явищ, тобто цей процес зумовлений дією внутрішніх

факторів розвитку мови [41, с. 233]. Перша група застарілих слів – історизми, а друга – архаїзми.

Матеріальні архаїзми, або історизми, на відміну від стилістичних архаїзмів, витіснених синонімічними відповідниками, на думку Т. Черторизької [93], не мають у сучасній літературній мові синонімічних відповідників, а тому, коли виникає потреба назвати предмет старовини або подію, що відбулася у минулому, завжди звертаються до цієї категорії лексики.

Виділяють 4 типи вправ на усвідомлення особливостей української лексики:

I. Пояснення значень слів. Пропонуючи завдання, пов'язане з визначенням лексичного значення; враховуємо два аспекти словникового тлумачення: лінгвістичний і логіко-семантичний. Лінгвістична сторона передбачає категоріально-граматичну відповідність слова, що тлумачиться, і стержневого слова тлумачення, з урахуванням спорідненого слова, якщо слово, що тлумачиться, входить до словотворчого гнізда, використання синонімів чи антонімів.

Логічний аспект вимагає, щоб тлумачення було логіко-семантичним аналогом лексичного значення слова, що тлумачиться. Відповідно до цих використовують такі прийоми пояснення значень нових слів: 1) показ малюнка, фотографії чи самого предмета; 2) синонімізація, антонімізація (баритися – не поспішати); 3) контекстуальне пояснення (глузливий – Тонкі губи скривилися у глузливу посмішку (Ю. Мушкетик); 4) логіко-семантичне пояснення (стельмах – ремісник, який виготовляє вози, сани чи деталі до них); 5) описовий (огида – деякі речі, явища, вчинки, люди викликають погані відчуття, зневагу; їх неприємно бачити, відчувати, спостерігати, користуватися ними); 6) конкретизація абстрактних понять (страва – це куліш, юшка, борщ, вареники); 7) пояснення за словником значення слова.

Роботу над тлумаченням значень слів полегшить групування слів у словнику: синонімічні, дериваційні ряди та словникові статті.

II. Семантичне групування слів. Вправи такого типу сприяють уникненню тавтології, розширенню активного словника, кращому розкриттю теми творчої роботи. Тематичні групи складають основні слова майбутнього твору, до нього ж обов'язково повинні входити синонімічні ряди.

III. Аналіз лексичних засобів тексту. Важливість вправ цього типу полягає в тому, що учні вчаться виділяти слово в тексті, визначати його стилістичне та емоційне навантаження, пряме чи переносне значення і загалом оцінювати лексичне багатство тексту. Лексичний аналіз є важливим компонентом лінгвістичного аналізу. Питання значення слова набуває найбільш актуальне в структурно-семантичному дослідженні лексики. Завдання вчителя полягає в тому, щоб показати, як добирається лексика для створення текстів певного стилю, жанру, типу мовлення, як впливають лексичні одиниці на розкриття теми, головної думки, авторського ставлення до висловлюваного.

IV. Складання словосполучень, речень, тексту. Такі вправи реалізують одне із завдань словникової роботи – формувати вміння вільного володіння системним об'єднанням слів, доцільного слововживання, сполучення слів за смислом.

Для вивчення лексики доцільне використання таких засобів навчання: окремих речень, художніх текстів, тематичних словників; таблиць, плакатів, схем.

Загалом робота над збагаченням мовлення учнів відбувається у кілька етапів : сприйняття, осмислення, запам'ятання і застосування набутих знань і умінь.

Прийоми для ефективного вивчення лексики:

I. На сприйняття лексичних одиниць: постановка запитання; читання тексту з виписуванням власне українських слів; визначення лексичного

значення; відшукування в тексті власне українських слів; лексичний аналіз слова; складання словникової статті; розмежування лексичних шарів української мови за походженням; використання додаткової літератури у роботі з незрозумілими словами; зіставлення власного тлумачення смислу слова зі словником.

II. На осмислення нових лексичних одиниць: тематичне групування слів; зіставлення лексем, різних за походженням; синонімізація; розмежування значень багатозначних слів; добір власних прикладів.

III. На запам'ятання нових лексичних одиниць: визначення функції власне українських слів у текстах різних стилів; з'ясування сполучуваності власне українських слів з іншими словами; аналіз лексики тексту за походженням; порівняння, зіставлення, протиставлення власне українських слів з іншомовною лексикою; вичленування суттєвих ознак українських слів; обґрунтування висновків; виділення смислових відтінків, що виникають у контексті; заміна у тексті мовних одиниць; поширення тексту новими мовними одиницями.

IV. На застосування словникових умінь учнів: конструювання словосполучень і речень за опорними словами; самостійне складання речень; виконання завдань творчого характеру: за малюнком чи серією малюнків, за опорними словами, з використанням літературних джерел, конкретних лексичних груп (синонімів, антонімів); підготовка висловлювань на лінгвістичні теми.

Запровадження компетентнісного підходу зумовило переосмислення ролі шкільного підручника. Його функція більше не обмежується передаванням знань – тепер він має забезпечувати формування здатності застосовувати вивчене за межами уроку, у повсякденних і життєвих ситуаціях. Тому підручник розглядають як багатфункціональний ресурс, що не лише подає лінгвістичний матеріал, адаптований до освітніх потреб, а й виконує мотиваційну, організаційну та розвивальну роль.

У сучасних умовах підручник уже не виконує домінуючу роль основного джерела інформації. Тому укладачі мають акцентувати не на поданні готових знань, а на формуванні в учнів уміння працювати з матеріалом – обирати ефективні стратегії, способи й алгоритми його опрацювання. Брак інформації нині легко компенсується доступом до інтернет-ресурсів: електронних видань, словників, навчальних сайтів та платформ. Саме тому частину теоретичних блоків, зразків робіт і завдань для творчих або редакторських вправ доцільно переносити у цифрове середовище, надаючи учням можливість переходити до них за QR-кодами чи спеціальними позначками.

Невід’ємною складовою сучасного підручника з української мови мають бути посилання на зовнішні інформаційні ресурси – фахові та тлумачні словники, мовні корпуси, відеоматеріали навчального призначення. Важливе місце посідають і засоби візуального представлення знань: таблиці, моделі, інфографіка, схеми, хмари понять. Такий інструментарій посилює компетентнісний характер навчання, адже сприяє практичній орієнтованості мовної освіти й допомагає перетворювати теоретичні відомості на реальні вміння.

Підручник «Українська мова (профільний рівень)» (підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О.) [90] відповідає Програмі [91]. У ньому значну увагу приділено соціокультурному напрямку, який визначає добір текстів. Матеріали дібрано так, щоб вони сприяли осмисленню культурологічних і суспільно важливих питань та допомагали школярам адекватно реагувати на сучасні виклики. У кожному розділі подано рубрику, спрямовану на системне збагачення активного словника учнів питомими українськими словами. Комплексні вправи на основі текстів формують уміння критично аналізувати прочитане.

Підручник зорієнтований на розвиток внутрішньої мотивації, естетичного смаку й чутливості до мовного висловлення. Акцент зроблено на усвідомленні сили слова – його емоційного, художнього й впливового потенціалу. Пропоновані завдання мають креативне спрямування, що стимулює творчу ініціативу, пробуджує натхнення та сприяє глибшій самореалізації. Зміст і методична концепція підручника орієнтовані на формування в учнів допитливості, здатності до партнерської взаємодії, готовності до експериментування й прийняття рішень. Використано різноманітні форми роботи – індивідуальну, парну, групову. Створено ситуації вибору, рефлексії та персональної відповідальності. Матеріали додатків містять елементи програм саморозвитку, рубрики для визначення цілей і підбиття підсумків, а також завдання з можливістю вибору.

Перевагами аналізованого підручника є:

- обґрунтоване пояснення значущості кожної мовної та соціокультурної теми, що забезпечує усвідомлене навчання;
- наявність діяльнісних елементів у кожному завданні, що навчають учня планувати та організовувати власну роботу;
- варіативність способів подання інформації, яка полегшує її сприйняття та осмислення;
- побудова мовного матеріалу на основі текстів; робота з текстом є системною складовою кожного уроку;
- акцент на розвитку самостійності: учнів спонукають шукати інформацію, висловлювати власні думки, робити висновки;
- вправи спрямовано на формування компетентностей, визначених чинною програмою, з перевагою творчих, аналітичних і дослідницьких завдань;
- завдання послідовно розвивають регулятивні, загальнонавчальні, логічні та комунікативні вміння;

- організація навчальної діяльності представлена в різних формах: колективній, груповій, парній, індивідуальній;
- тексти та речення супроводжуються завданнями, що спрямовують увагу на морально-етичні, естетичні та емоційні аспекти змісту;
- вправи репродуктивного типу максимально скорочено, що посилює розвивальний потенціал навчання;
- запроваджено різнорівневі завдання, орієнтовані на індивідуальні освітні потреби;
- учням забезпечено можливість вибору тексту, типу завдання чи форми домашньої роботи, що сприяє розвитку автономії й відповідальності.

Загалом вивчення теми «Застарілі слова, їх різновиди. Архаїзми та історизми» поєднується із вивченням неологізмів, у т.ч. авторських. Цій проблематиці присвячено параграф 40 (сторінки 108–109).

Спочатку подано теоретичний матеріал для повторення термінів, що стосуються лексики за сферою її використання, представлено вправи на виокремлення в тексті застарілих слів і з'ясування їх ролі (вправа 286) та вправа на розгрупування застарілих слів (вправа 287).

286 Прочитайте текст. Випишіть застарілі слова, з'ясуйте стилістичну роль їх.

Там, у небі, починаючись широким хвостом від Волосіні і простигаючись гострим списом майже до обрію, сріблясто переливалась дивна зоря.

Утім, це була не зоря — високо в небі серед інших зір, затьмарюючи їх, висіла зоря-хмарина, вона світилась таким блиском, що враз окреслились Дніпро, темні лодії на воді, береги й кручі, люди, що стояли там і дивились на небо. У ці хвилини всі мовчали, але кожен думав, що ніщо це знаменіє, проти кого спрямований спис, який висить у небі.

(За С. Скляренком)

З'ясуйте, яким типом мовлення є текст. Доведіть.

287 Схарактеризуйте подані слова з погляду вживання. З'ясуйте їх лексичне значення.

Ланіти, рамена, карбованець, губернія, свита, дукач, жу-пан, бурлаки, сотник, хорунжий, писар, нормкор, лучник, бортництво, леміш, орало, грант, перевесло, очіпок, десниця, чоло, подушне, гетьман, глаголити, лучник, чапа, шати, бро-варник, кожум'яка, кобзар, верста, кармазин, кунтуш, по-столи, личаки, аутлет, сліпери, соха, ступа, жорна, придка.

Подано також проблемні теми для обговорення, що вимагають застосування вивченої лексики, тестові завдання за QR-кодом.

У рубриці «Перевірте себе» подано питання для узагальнення вивченого. Загалом вважаємо, що така кількість вправ не сприяє формування знаннєвої компетентності і діяльнісної також, тому, зважаючи на пропонування у роботі матеріал, окреслюємо й інші види вправ на закріплення та поглиблення знань про лексику української мови за сферою її використання.

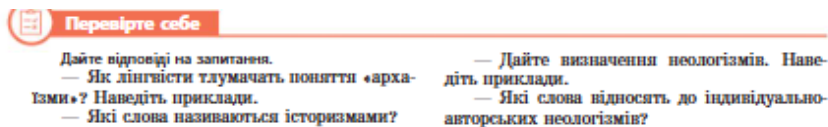

Рис. 2.

Робота з текстами

У художніх творах першої половини XIX ст. часто вживаються назви старовинного жіночого і чоловічого одягу, головних уборів, які вийшли з ужитку (типу бурнус, жупан, кунтуш, кирея, чумарка, ферязь, шушон, каптур). Такі слова у художніх текстах дозволяють письменникам відтворити конкретні історичні обставини й побутові умови суспільного життя. Одяг указує на національну та станову належність людини, її вікові особливості тощо. Назви одягу використовувались у художньому творі як важлива художня деталь і стилістичний прийом, як засіб вираження авторського ставлення до дійсності, як спосіб зв'язку художнього твору з позатекстовим світом, із усіма проблемами культурного та літературного життя того часу.

Найбідніша частина українського суспільства – селяни – була більш консервативною у ставленні до одягу і зберегла без змін свій національний костюм. Сільські жителі протягом століть передавали від покоління до покоління форму, колір, фасон одягу своїх предків. Міське населення України не було таким консервативним щодо одягу. В умовах класового суспільства одяг заможних верств населення нерідко відрізнявся від народного фасоном,

матеріалом, кольором і прикрасами, хоч деякі різновиди одягу були поширені серед різних груп населення.

Отже, у назвах одягу знаходила відображення соціальна диференціація українського населення першої половини XIX ст. Минуло чимало часу, багато найменувань одягу або його деталей застаріло на початку XXI століття, тому вони потребують коментарів у певному обсязі.

Вправа 1. Поясніть значення виділених слів.

Злякавсь, к Сівілі прихилився, / Хватавсь за **дергу** і тулився (І. Котляревський, Енеїда). Пошили сині всім **жупани**, // Наспід же білії **каптани** – / Щоб був козак, а не мугир (І. Котляревський, Енеїда). **Запаски** шовкові, **пояси**, як жар, **кожухи**, шовком повишивані... (Марко Вовчок, Свекруха). Приходила і ся сюди / В червоній **юпочці баєвій**, / В **запасці** гарній **фаналевій** (тобто фланелевій) (І. Котляревський, Енеїда).

Вправа 2. Поясніть значення слів за словником. Побудуйте з ними речення.

Бурнус, джерга, жупанець, калитка, кибалка, кичка, ліврея, кунтуш.

Вправа 3. Згрупуйте слова (архаїзми, історизми, неологізми).

Княгиня, аршин, агітпункт, місяцехід, панщина, кібернетика, війт, кріпак, сажень, лазер, десятник, князь, термоядерний, кріогенна, техніка, бай, рать, воєвода, кошовий, сотник, хороми, мікроелектроніка, штучний інтелект, глобальний, дружина, кравчучка, гетьман, кіш, глобальний, дружина, гетьман, чадо, беркутівець, пейджер, ваучер.

Вправа 4. Випишіть у дві колонки історизми та архаїзми.

1. Хоч нема в мене й шага, Так зате я завжди вільний. 2. Ні шкапи, ні вола не має він в підводу, Земських повинностей не відбував він зроду... 3. Уличів і тиверців билина, України віть впродовж століть. 4. Якесь невидиме дихання ворушило важкі сонні оболонки, що ледь помітно пропливали на землю. 5. І раптом над лісом упала тиша. Бій еленів припинився. 6. Був

(король) у лляній білій сорочці й сірих ногавках, м'яко заправлених у халяви чобіт із зеленої шкіри.

Вправа 5. Прочитайте уривок про Запорозьку Січ, визначте домінуючу семантичну групу історизмів. Чи мають вони відповідники в сучасній українській літературній мові?

На цих стихійних зборах обирали і з такою ж легкістю скидали козацьких ватажків – гетьмана чи отамана, осавулів, писаря, обозного чи суддю. Кожен курінь (це слово згодом стали вживати як назву військової одиниці, що жила в курені) обирав аналогічну групу нижчих офіцерів, або старшину. В період воєнних походів старшина користувалася абсолютною владою, включаючи право застосування смертної кари.

Вправа 6. Випишіть за словником (пропонує вчитель) слова на позначення назв одягу / взуття / прикрас. До якої групи лексики за вживанням вони належать? Поясніть свій вибір.

Вправа 7. Випишіть з «Енеїди» І. Котляревського назви одягу. Чи усі вони належать до архаїзмів? Чи трапляються історизми? Відповідь умотивуйте.

Вправа 8. Групова робота. Візуалізуйте назви одягу (віднайдіть зображення, намалуйте самостійно), презентуйте назви (за словником), визначте походження, групу за вживанням. (Школярі записують нові слова, складають лексико-семантичні групи і мікрогрупи, пояснюють походження (за словником)). У кінці заняття роблять висновок: Отже, деякі предмети старовинного одягу та їх назви збереглися до нашого часу (свита, сорочка, хустка тощо); більшість таких назв вийшла з ужитку разом із предметами одягу, які вони називали (жупан, кибалка, чемерка); правильне розуміння творів класичної літератури неможливе без знання семантики застарілих слів (історизмів і архаїзмів); застарілі слова використовуються письменниками для відтворення колориту епохи і правдивого змалювання життя та побуту нашого народу в минулому.

Вправа 9. Розгляньте таблицю, доповніть її власними прикладами пасивної лексики

Застарілі слова	
історизми	архаїзми
кибалка	рать-військо

Робота зі словником. Зв'язок комунікативних і власне мовних системних принципів засвоєння мови найбільш доцільний саме в лексиці, бо лексика пов'язана з позамовною дійсністю, світом предметів, станів і речей. І часто учні мають труднощі із засвоєнням різних лексичних прошарків лексики.

Сучасна методика скерована на проведення уроків та текстовій основі, що забезпечує сприйняття і відтворення тексту в єдності змісту (смислу) і форми. Такими текстами можуть бути й словники, зокрема словникові статті, розміщені в них.

Сучасні учні, можуть використовувати он-лайнні словникові ресурси, а це економить час і дозволяє швидко знайти потрібну інформацію. У вільному доступі нині є такі онлайнні (комп'ютерні) лексикографічні видання: Словник України в 11 томах; Словник української мови у 20 томах; «Словники України online», «Словник репресованих слів» та ін.

Використання словників для вивчення лексикології української мови є дуже актуальним. Словникові статті розглядаємо як своєрідні взірцеві тексти, адже словникова стаття містить тлумачення слова, наводить синоніми та антоніми, граматичну та стилістичну характеристики, ілюстрації вживання в мові, наявність фразеологізмів зі словом. Відбувається комплексне вивчення слова, опанування зв'язків цього слова з іншими словами. Використання словників передбачає практичну спрямованість у навчанні лексики, бо слова вивчають з погляду таких чинників: значення, місце в лексичній системі,

походження, сфера вживання та застосування в мовленні, емоційно-експресивне забарвлення.

Під час роботи зі словниками й використання певної словникової статті слід усвідомлено ставитись до вибору слова. Також враховувати й вид роботи (самостійна чи аудиторна). Не менш важливо й використати певний тип вправ. Зокрема, слід віддати перевагу лексичним пізнавальним завданням, бо саме вони зорієнтовані на пошук нових знань і дій. Так, вивчати, а точніше повторювати лінгвістично відомі слова, які діти чують і вживають щодня, можна в рамках самостійної роботи. Наприклад, самостійне пізнавальне завдання може мати такий вигляд: за Словником української мови в 11 томах (онлайн-версія) опрацювати словникові статті (із назвами одягу). Порівняти, що спільного, що відмінного в значенні таких слів.

Якщо говорити про аудиторну роботу, то доречно обирати мало відому лексику, слова, що перебувають не в активному вжитку. При цьому такі лексичні одиниці можна вивчати тематично. Наприклад, аудиторне завдання може виглядати так: шукаємо у Словнику української мови (онлайн-версія) слова (подати слова-синоніми). Учні не завжди точно пояснюють їх значення, тому словникова стаття доречна. У процесі роботи зі словниковими статтями учні усвідомлюють зв'язки між лексикою і граматиною (є граматична характеристика в словнику), лексикою й фонетикою, лексикою та орфографією тощо. Отже, відбувається цілісне опанування слова.

Робота зі словниками переважно сприяє розвитку креативних здібностей учнів. Пізнавальну й креативну діяльність слід скерувати на вивчення слів, репресованих та забутих. Реалізація цієї роботи відбувається із залученням інтерактивних технологій, зокрема роботи в групах. Пропонують її у два етапи. Етап самостійної роботи, у межах якого кожна група отримує завдання знайти слова на певну літеру чи кілька літер. Етап аудиторної роботи – на уроці група презентує віднайдені лексичні одиниці, пропонуючи

іншій групі відгадати значення; звісно, потім оприлюднюються правильні значення. Закінчується аудиторна робота висновком учителя про особливості вживання таких лексичних одиниць у сучасній українській мові, про їх самобутній характер, їх національно-культурну сутність. У зв'язку з цим варто згадати про національно-культурний компонент змісту навчання лексикології, що сприяє найкращому оволодінню українським словниковим багатством, усвідомленню слова як найважливішої одиниці мови, «актуалізує, мотивує і спонукає суб'єктів педагогічної взаємодії до різних видів мовленнєвої діяльності, вираження найтонших відтінків думки, найглибших почуттів і переживань».

Під час вивчення лексикології в контексті роботи зі словниками доречно використовувати інноваційний метод – проєктування. Проєктна діяльність ефективна і спроможна якомога краще розвивати креативність учнів. На один такий цікавий проєкт указують О. Горошкіна та О. Караман – «Музей одного слова». Ураховуючи досвід цих дослідниць, пропонують адаптований до уроків лексикології проєкт – «Лексичний спектр одного слова». Завдання актуальне для учнів старшої школи й орієнтоване на роботу зі словниками – тлумачними, синонімів, антонімів, паронімів тощо; передбачає добір цікавих слів. Завдання виконується за такою схемою:

Проаналізуйте слово за схемою (варіанти слів): слово та його лексичне значення; однозначне чи багатозначне слово; контекст (за словником); власний контекст (конструювання висловлення); граматична характеристика слова, наголос; слово та його синоніми; слово та його антоніми; тематично споріднені слова; слово у фразеологізмах.

Метод проєктування дозволяє опанувати слово як цілісну лексичну одиницю, збільшити словниковий запас учня за рахунок вишуканих українських слів, загалом підвищує їх пізнавальну активність і формує стійкий інтерес до української мови. Словники, крім свого застосування на уроках лексикології, є ще й предметом лексикографії. Словникарство

вивчається в старшій сучасній школі оглядово, однак цю тему вчитель не повинен ігнорувати.

Фахове спілкування забезпечують словники, адже крім тлумачних, є велика кількість словників фахової лексики, перекладних словників термінів тощо. Для висвітлення такої великої за обсягом теми, як «Лексикографія», доречно використати шкільну лекцію з елементами презентації. Лекція забезпечує прискорений темп навчання, дозволяє старшокласниками мислити критично та самостійно, спонукає до самоосвіти, до напруженої розумової роботи в майбутньому. Презентація дозволяє унаочнити сприймання матеріалу, зробити його живим та очевидним [63, с. 68–88)].

Отже, робота зі словником є дуже важливою формою роботи при вивченні лексики української мови.

3.3. Конспект уроку із вивчення застарілої лексики в 10 класі

Для складання конспекту уроку використано матеріали [Добровольська Н. Г Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Можливість відтворення духовної культури за архаїчною лексикою].

Тема. Історизми.

Мета: повторити та поглибити знання про застарілі слова (архаїзми, історизми); навчити розрізняти архаїзми й історизми, визначати їх стилістичну роль у мовленні; удосконалювати вміння доцільно вживати лексику обмеженого використання у власному мовленні; за допомогою мовленнєво – комунікаційного дидактичного матеріалу виховувати у школяра повагу до історії рідної мови та народу носія.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу

Форма проведення уроку: інтегрований урок – віртуальна екскурсія

Обладнання : презентація, застосунок Wordwall, підручник

Хід уроку

1.Організаційний момент.

Перші українські слова записано в 448 році нашої ери. Тоді візантійський історик Панікійський перебував на території сучасної України й записав слова мед і страва. Сьогодні на уроці ми трішки зануримося в минуле мови, щоб дізнатися, які ще слова використовували в давнину і чи використовують їх сучасні українці.

2. Актуалізація знань.

Проблемне питання: Навіщо активній сучасній людині пасивна застаріла лексика?

3. Оголошення теми, мети уроку.

4. Мотивація навчальної діяльності.

Слово вчителя. В основу безлічі книжок та фільмів було покладено подорож у далеке минуле. І, звичайно, у головних героїв не виникало проблем щодо спілкування із далекими предками, що мало схоже на правду. Адже століттями мова розвивається, і якби сучасній людині довелося спілкуватися із пращурами, то вони навряд чи зрозуміли б один одного.

Тож сьогодні ми доторкнемося до забутої сучасними українцями застарілої лексики, щоб спілкування з нашими предками на сторінках книжок чи фільмів було зрозумілим.

5. Пояснення нового матеріалу:

До пасивної лексики належать усі слова, що вживаються в мові рідко, які не є повсякденними в спілкуванні людей. У складі пасивної лексики перебувають усі застарілі слова, що вже вийшли або виходять із звичайного вжитку в літературній мові, або нові слова, які недавно виникли і не стали загальноновживаними в ній чи активно не використовуються.

Сконцентруємо увагу на застарілій лексиці.

Саме за частотою вживання застарілі слова поділяються на історизми та архаїзми.

Сьогодні, не виходячи з дому, можна потрапити до музею, відвідати виставку чи виставу. Запрошую на віртуальну екскурсію до історико-

краєзнавчого музею. Ви відвідаєте зали, де представлені речі з далекого минулого. Для здійснення екскурсії потрібні екскурсоводи.

Історизми – слова, що застаріли і вийшли з ужитку, тому що зникли ті предмети й поняття, які називалися цими словами.

Історики:

Слайди до слів.

Назви **предметів одягу**, які носили колись, а тепер зовсім не носять (жупан, запаска, очіпок), назви **зниклих побутових понять** (досвітки, світилка), забути **знарядь праці** (соха, ступа), назви старовинної **зброї** (арбалет, рогатина, сагайдак), старовинних **мір** (корець, локоть, аршин, верства), **монет** (гривеник, шеляг, червінець), назви колишніх **професій** (гутник, стельмах, бондар), представників неіснуючих тепер **соціальних груп** населення (боярин, дворянин, батрак, хлоп, поміщик, челядь, кріпак), **установ** (земство, губернія, волость), **адміністративних посад** (губернатор, соцький, урядник, гетьман, хорунжий, обозний).

Розвиток зв'язного мовлення. Завдання:

Роздивитися репродукцію картини І. Рєпіна “Запорожці”. Які застарілі слова (історизми) ви б використали, розповідаючи про зображене на картині? Записати ці слова. 3-4 з них увести в речення.

Для довідок: кошовий, отаман, сотник, курінний, писар, каламар, кобза, китайка, жупан, свита, оселедець, самопал, пістоль.

Історизми використовуються лише в творах на історичні теми. Багато їх можна знайти в творах Т. Шевченка й І. Нечуя-Левицького, романах Р. Іваничука, П. Загребельного.

Завдання: пригадати автора та назву твору, з якого взято уривки.

Виписати застарілі слова.

1. Напряде Мотря отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахтах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної

юпки та спідниці не вилазила... Ото буденне й празникове! А що старе, дране, — позшиває, позаштопує, — матері старе тіло прикриє, або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була.

2. Кругом уже старе лицарство розтавало. Не стало рівності — не стало братства. Козацька старшина, позадирала тепер голови вгору, а прості козачі до самої землі понагинала... Дряпіжники, сутяжники, всякі військові товариші, розкинули свої тенета — і, як зайців, ловили в них просту темноту... Не стало вже й гетьмана. Кругом Україну облягло панство, позалазило в саме серце — і, як те гайвороння, шматувало її... Од панів тікали в козаки, давали військовим дряпіжкам баса-ринки, щоб записали в "компут козачий"; а козаки не вряди-годи шукали ласки в панів — бігали од козацької старіни...

А пан і старшина — як брат.

Архаїзми вийшли зі складу активної лексики тому, що були витіснені іншими, які мали з ними однакове значення.

Весь— село, всує— даремно, вия— шия, зріти— бачити, зигзиця— зозуля, піїт— поет, ланіти— щоки, уста— губи, ректи— говорити, чело— лоб.

Завдання: назвати літературний твір, автора та виписати застарілі слова.

Рідко, може, єсть на Вкраїні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лиця, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках.

6. Закріплення вивченого.

Ось і завершилася наша віртуальна екскурсія до історико-краєзнавчого музею. Вона була пізнавальною, цікавою й корисною. Чого навчилися впродовж уроку, покаже наступне завдання.

7. Підбиття підсумків уроку

Повертаємося до проблемного питання уроку: Навіщо активній сучасній людині пасивна застаріла лексика? Де використаєте набуті знання?

Оцінювання

8. Домашнє завдання

Параграф 40, вправа 287, переписати, пояснити значення.

Виконати тестування на платформі Classtime за покликанням.

Отже, пропоновані форми та методи роботи сприяють формуванню мовнокомунікативної компетентності, зокрема лексичної компетенції і спонукають учня до самостійного опанування додаткової інформації.

ВИСНОВКИ

Тематична група лексики на позначення одягу та взуття є чітким відображенням соціальних та етнокультурних змін, оскільки усі процеси, що відбуваються в цих сферах, відображені в лексиконі мовців.

Лексико-семантична група «назви головних уборів» належить тематичної групи лексики «назви одягу і взуття» і включає такі семантичні підгрупи «назви чоловічих головних уборів» та «назви жіночих головних уборів».

Класифікація назв головних уборів чоловіків підпорядковується диференційним ознакам: час носіння, матеріал виготовлення, колір, спосіб виготовлення, крій. Найпоширенішим чоловічим головним убором є шапка: 1. Зимовий головний убір із хутра. 2. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом. Диференційною ознакою «крій», є будьонівка: чоловіча сукняна шапка з гострим верхом (корчагінка, шапка гостроверха); кубанка: 1. Висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом; папаха та ін. Матеріалом виготовлення мотивовані назви хутряних чоловічих шапок: шапка бобрикова – з вичиненої шкіри ягняти; заяча; каракулева та ін. За способом виготовлення виявлено номени: в'язана /плетена /плетьонка: плетена шапочка.

Особливістю групи назв чоловічих головних уборів є те, що у їх значенні відсутня сема «святковий», «обрядовий».

Група слів, яка відноситься до назв жіночих головних уборів, має семантичну спрямованість і об'єднує лексичні одиниці, що вказують на їх утилітарні та естетичні функції, історичне походження та традиції використання. Класифікація жіночих головних уборів базується на різних ознаках, таких як: матеріал, крій, форма, зовнішній вигляд, розмір, функція, час, спосіб носіння, колір, оздоблення, призначення, а також на територіальних або національних особливостях.

Серед назв головних уборів жінок найповніше представлена лексема хустка/хустина, яка утворює 124 варіанти назв. Як предмет побутової культури хустка у другій половині ХХ століття мала велику матеріальну цінність, що зумовлено традиціями та соціальними обставинами життя мовців.

Інші назви представлені спорадично, вказуючи на розрізнення головних уборів одружених та неодружених (вінок, стрічка тощо). Причому головним убором дівчат могла теж бути хустка, що залежало від пори року.

Синонімічний ряд слова хустина/хустка вирізняємо за такими диференційними ознаками: матеріал виготовлення: (зимова): вовняна; кашемірова; сема «тоненький бавовняний жіночий платок»: ситцева; бамбакова; сема «із синтетичної тканини»: газова; капронова; нейлонова; розмір : муслінка, намітка, хустка восьмий номер; оздоблення: ажурна; клітушна: хустка у клітинку; спосіб виготовлення: плетена та ін.

Серед давніх назв представлено очіпок: давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, який має синонімічний ряд каптур, каптурчик, кибалка, чеpecь, чепчик, чушка.

Назви вінок, фата, вельон належать до обрядових головних уборів.

Назви взуття становлять окрему тематичну групу, поряд із назвами одягу, і включають чотири лексико-семантичні групи: загальні назви взуття (назви літнього взуття, назви міжсезонного взуття; назви зимового взуття).

Лексико-семантична група «загальні назви взуття» містить назви на позначення старого, непотрібного, знищеного, зношеного взуття: поношене, зношене, рване, чуні.

Лексико-семантичну групу «назви літнього взуття» представляють лексеми, серед яких найповніше реалізує значення назва туфлі: «взуття, що закриває ногу не вище кісточок». Різняться вони за диференційними ознаками: – «матеріал виготовлення»: туфлі лакові; «колір»: туфлі чорні; «оздоблення»: туфлі на шнурках; матеріал і особливості крою: парусини:

туфлі з низькими підборами і верхом із тканини; «особливості крою виробу»: балетки (балєтики, таполєтки): легкі туфлі без підборів.

Семантичний ряд групи представляють лодочки, балетки, сандалети, сандалі, шльопки, тапки, довбанки, постолі, макасіни тощо.

Лексико-семантична група «назви міжсезонного взуття» найповніше представлена лексемою боти: ботинки: 1. Взуття вище кісточок на шнурках; черевики: кожані, тряпчані, хромові, ремінні; «кольором»: чорні; «кроєм»: по котики; на каблук; «оздобленням»: з шнурками; «оцінкою мовця»: модні; «сезоном носіння»: весняні, осінні.

За диференційними ознаками семантичний ряд номена чоботи представлений такими одиницями: матеріал виготовлення: чоботи юхтові: чоботи з кінської шкіри; войлокові: чоботи з повсті; за особливостями халяви: ботфорти; носика: чобіт остроносий; за кількома ознаками: гріндерси.

Сему «взуття зимове» представляє лексема черевики: 1. Взуття вище кісточок на шнурках (башмаки, ботинки), полуботинки тощо.

Найповніше у назвах взуття представлена група «назви зимового взуття» – 44,0%, літнього – 30,9%, назви міжсезонного взуття – 12,6%, загальні назви взуття – 10,5%. Причини великої уваги до зимового взуття та його різновидів історично зумовлені соціально-економічними умовами життя, коли влітку була можлива відсутність взуття взагалі.

Серед лексики на позначення головних уборів проявляються питомо слов'янські слова: шльом – від шолом, хустка, чеpecь, бирка, вушанка та запозичення: з перської: шаль; французької: берет, шапка, картуз, кашкет, пілотка, берет, бандана, шляпа, капішон, панама; німецької: шляпа; італійської: бриль; польської: капелюх; тюркських мов: папаха тощо.

За походженням лексика на позначення назв взуття представлена номенами: праслов'янського походження (онучі, лапті, личаки, черевики); запозиченнями з німецької (туфлі, калоші); з французької (балетки),

італійської (сандалі, штиблети); англійської (мокасіни); тюркських мов (чувеки, каблук, чоботи, войлок); російської (сапожки).

В основі назв головних уборів виявлено лексику: назви тварин: шапка овеча, чорнобурка; назв осіб за діяльністю: матроска; назв рослин: солом'янка; тканин: батисточка, нейлонка; обрядів: весільна; назв предметів одягу: панчоха; пір року: зимова; соціального стану: боярка, багацький; геометричних термінів: косинка, клетушна; чисел: шостий номер, десятка; власних назв: а) антропонімів: будьонівка; корчагінка; б) топонімів: кубанка, панамка, московка, українська, циганська, американська; в) прагматонімів: матрьошка тощо.

Досліджувані назви виявляють лексеми, яким характерна фонетична варіативність: шапка вушанка – шапка ушанка, ширстяний – шорстяний та словотвірна варіативність: панама – панамка, очіпок – чепчик. З-поміж лексем прослідковується дериваційна варіативність: онуча і онучка – шматок тканини, яким обмотують ногу перед взуванням чобота; тапки – тапочки, черевики – черевички, проте особливістю груп назв взуття є те, що демінутиви (зменшено-пестливі варіанти) не завжди відповідають значенню нейтральної лексеми: чоботи : високе шкіряне взуття, натомість чобітки: 1. Жіноче шкіряне взуття з короткими халявами.

Назвам властиві синонімічні ряди: криси: відігнуті краї капелюха (борти, відлоги, краї капелюха, крила, криса, крисак, обод, поле, поли, поля). Паралельно із синонімами функціонують назви-демінутиви: хусточка, хустина, хустинка, хустиночка. Синонімічні відношення передаються як двочленими сполуками, так і одночленими: шапка овеча /овчана /барашкова: з овчини.

Антонімічні відношення представлені набагато менше: козирка – безкозирка; виявлено родо-видові відношення : матроска / морячка, шапка лисяча / шапка чорнобурка: чорнобурка – вид лисиці. Антонімічні

відношення передає також значення лексеми сапоги: 1. Шкіряне взуття з високими халявами; чоботи. 2. Шкіряне взуття з короткими халявами.

Дериваційна варіативність стосується як однокореневих назв, так і структурних утворень: чоботи ялові / чоботи яловичі / чоботи яловичині / яловики.

У номінації назв головних уборів відсутні родові вираження. Назви як чоловічого, так і жіночого родів позначають однакові речі: берет / беретка.

Яскраво прослідковуються метафоричні відношення: петушок / півник: хлопчача трикотажна шапочка з приплюснутим верхом; метонімічні перенесення: козирок.

Лексеми аналізованої тематичної групи «назви взуття» передають семантичні відношення, серед яких найповніше проявляється синонімія та багатозначність: чуні. 1. Саморобне взуття з гуми у вигляді калош. 2. Саморобне взуття із сукна; усього 21 варіант.

У лексиці групи виявлено застарілі слова: кізянка: чоловіча хутряна шапка; кучма: висока стовбвата чоловіча шапка з баранячого хутра; чушка, очіпок; неологізми: реперка, бандана, панама тощо.

Аналіз лексики показав наявність великої групи росіянізмів: маломерка, макушка, клітушна, хлопчатобумажна, прозора, а також радянські: будьонівка, корчагінка; діалектних слів: мандебурка тощо.

Виявлено багато назв із власними назвами в основі. Серед них чимало топонімів, етнізмів: хустка американська, китайська, турецька і паралельно – загранична; хустка циганська; навіть хустка українська.

За граматичними особливостями у назвах головних уборів виявлено переважно іменники, серед яких чимало віддієслівних іменників: відлоги; прикметники (якісні і відносні): тепла, циганська. турецька та дієприкметники (плетена, покривальна, пов'язувальна); трапляються числівники: четверик: мала за розміром хустка (хустка четвертий номер); шістнадцятка: хустка розміром 160 на 160 сантиметрів.

Одним із найпродуктивніших способів словотвору чоловічих головних уборів у середньонаддніпрянських говірках є суфіксальний спосіб: вушанка, пілотка; безафіксний: охалка, обманка, запинка; універбація (столетка). Окрім морфологічних, виявлено і лексико-семантичний спосіб творення: крила: відігнуті краї капелюха; серед яких і деонімізація (власна назва виконує функцію загальної) та лексико-синтаксичний: трьохрічка.

Має місце аналітична номінація: «іменник + прикметник/дієприкметник»: шапка смушева; «іменник + іменник з прийменником»: бриль із соломи; «іменник + (атрибут (числівник/прикметник)) + іменник: хустка десятый номер, хустка малої руки. Трапляються і описові конструкції: очіпок для старих бабів.

Особливістю профільного навчання з української мови є інтенсивний мовний та інтелектуальний розвиток старшокласників, їх творчого мислення, уяви, мовного чуття і мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки, мовнокомунікативних умінь, творчих здібностей, формування навичок самостійної навчальної діяльності, мовленнєвого самовдосконалення.

Старша школа характеризується тим, що підсумовує та узагальнює весь навчальний матеріал, формує загальнолюдські, зокрема морально-етичні цінності, компетентності, важливі для сучасної, конкурентноздатної на національному та глобальному ринку праці особистості, її успішної самореалізації в суспільстві.

Сьогоднішньою формою виміру результативності навчання випускника є його загальна компетентність. Старшокласники мають чітко усвідомити, що, готуючись до професійного вибору, необхідно оволодіти певними мовнокомунікативними вміннями, що формуються на основі комунікативної компетентності. Невід'ємною складовою мовної компетенції є лексична компетентність, яка полягає в оволодінні лексичними засобами мови і вмінні користуватися ними. Вона передбачає багатий словниковий запас. Вибір і

вживання лексичних елементів залежить від сфери і ситуації, у яких відбувається комунікативний процес.

Програмою з української мови у 10 класі передбачено поглиблення й розширення знань старшокласників. Вивчення тематичної групи лексики «одяг і взуття» можна передбачити у розділі «Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з орфоепії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, словотвору, морфології, стилістики». Вивчення застарілої лексики передбачене у темі «Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією». У цій же темі вивчають застарілі слова та їх різновиди: архаїзми й історизми, що дозволяє відтворити особливості культури та духовного життя предків.

Застаріла лексика може бути розглянута на міжпредметних уроках (наприклад, інтегрованих уроках української мови, історії та літератури), де розглянути застарілу лексику в науковому і художньому стилях.

Виділяють 4 типи вправ на усвідомлення особливостей української лексики: пояснення значень слів; семантичне групування слів; аналіз лексичних засобів тексту; складання словосполучень, речень, тексту.

Для вивчення лексики доцільне використання таких засобів навчання: окремих речень, художніх текстів, тематичних словників; таблиць, схем.

Загалом робота над збагаченням мовлення учнів відбувається у кілька етапів: сприйняття, осмислення, запам'ятання і застосування набутих знань і умінь. Прийоми для ефективного вивчення лексики: 1) на сприйняття лексичних одиниць; 2) на осмислення нових лексичних одиниць; 3) на запам'ятання нових лексичних одиниць; 4) на застосування словникових умінь учнів.

Запровадження компетентнісного підходу зумовило переосмислення ролі шкільного підручника. Його функція більше не обмежується передаванням знань – тепер він має забезпечувати формування здатності застосовувати вивчене за межами уроку, у повсякденних і життєвих

ситуаціях. Укладачі підручників мають акцентувати не на поданні готових знань, а на формуванні в учнів уміння працювати з матеріалом – обирати ефективні стратегії, способи й алгоритми його опрацювання. Брак інформації легко компенсується доступом до інтернет-ресурсів.

Підручник «Українська мова (профільний рівень)» (підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О.) відповідає Програмі з української мови. У ньому значну увагу приділено соціокультурному напрямку, який визначає добір текстів. Комплексні вправи на основі текстів формують уміння критично аналізувати прочитане. Загалом вивчення теми «Застарілі слова, їх різновиди. Архаїзми та історизми» поєднується із вивченням неологізмів, у т.ч. авторських. Цій проблематиці присвячено параграф 40 (сторінки 108–109). Спочатку подано теоретичний матеріал для повторення термінів, що стосуються лексики за сферою її використання, представлено вправи на виокремлення в тексті застарілих слів і з'ясування їх ролі (вправа 286) та вправа на розгрупування застарілих слів (вправа 287).

Опрацювання лексики може бути орієнтоване не тільки на вправи із підручника: поясніть значення виділених слів, користуючись тлумачним та діалектним словниками; згрупуйте слова (архаїзми, історизми, неологізми); випишіть історизми та архаїзми; почитайте уривок про Запорозьку Січ, визначте домінуючу семантичну групу історизмів; з'ясувати, чи мають вони відповідники в сучасній українській літературній мові; виписати за словником (пропонує вчитель) слова на позначення назв одягу / взуття / прикрас; доповнити таблицю теоретичного матеріалу прикладами. Можна запропонувати групову роботу: візуалізуйте назви одягу (віднайдіть зображення назви в інтернет-мережі або намалюйте самостійно), презентуйте назви, з'ясуйте, з якого регіону походить цей одяг.

Сучасна методика скерована на проведення уроків та текстовій основі, що забезпечує сприйняття і відтворення тексту в єдності змісту (смыслу) і

форми. Такими текстами можуть бути й словники, зокрема словникові статті, уміщені в них.

Як форму проведення уроку на тему «Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Можливість відтворення духовної культури за архаїчною лексикою», пропонуємо віртуальну або реальну екскурсію у музей. При цьому до цієї теми подаємо завдання є як репродуктивного типу (на відтворення), так і творчого характеру (виписати з тесту застарілі слова, описати картину «Запорожці», використовуючи історизми, впізнати твір та його автора за цитатами) тощо.

Лексика на позначення головних уборів та взуття є однією з найбільш давніх і водночас динамічних у мові. Вона виразно демонструє зміни у традиціях і побуті мовців, унаслідок чого зазнає закономірних змін.

Дослідження історії, культури народу не можливе без вивчення його походження, території, на якій він жив, працював створював духовні і матеріальні цінності. Загальна культура людини великою мірою залежить від знання мовних скарбів народу, усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту і духовно – емоційної сфери особистості через її органічний зв'язок з національними традиціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамян Ю. В. Динаміка номінацій традиційного сільського виробництва в українських східнослов'янських говірках : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Луганськ, 2011. 20 с.
2. Анисимова Л. Г. Назви верхнього одягу у поліських, волинських та подільських говірках. *Дослідження з української діалектології*. 1991. С. 126–140.
3. Аркушин Г. Л. Діалектна назва : мотивація, культурологічний аспект. *Етнолінгвістичні студії*. 2007. Вип. 1. С. 38–48.
4. Багмут І. В. Лексико-семантичне поле звуконайменувань у сучасній українській: дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1986. 246 с.
5. Батюк Л. Назви одягу в Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVIст. *Питання історії української мови*. Київ: Наукова думка, 1970. С. 56–68.
6. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ : Вищ. шк., 1980. 246 с.
7. Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.
8. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв одягу і прикрас у східноподільських говірках : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. 20 с.
9. Бибик С. П., Сюта Г. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
10. Бичко З. М. Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі. *Діалектологічні студії. I. Мова в часі і просторі* : збірник на пошану Дмитра Гринчишина / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 276–281.
11. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. 208 с.

- 12.Бобер Т. Б. Лексика одягу, взуття та прикрас як об'єкт наукового вивчення. *Мовознавчий вісник*. 2019. Вип. 27. С. 109–117.
- 13.Бобер Т. Б. Лексико-семантична група назв плечового одягу в середньонаддніпрянських говірках. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2019. Вип. 29. С. 71–81.
- 14.Бобер Т. Б. Назви взуття в сучасних середньонаддніпрянських говірках. *Мовознавчий вісник : зб. наук. праць*. Черкаси, 2021. Вип. 30 С. 101–111.
- 15.Бобер Т. Б. Назви жіночих прикрас у середньонаддніпрянських говірках. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2020. VIII (65). Р. 7–12.
- 16.Бобер Т. Б. Назви жіночого поясного одягу із середньонаддніпрянських говірок. *Діалектологічні студії*. 13: зб. наук. праць. Матеріали наукової конференції «Діалектний часопростір. Світлої пам'яті Наталі Хобзей». Львів, 2019. С. 135–148.
- 17.Бобер Т. Б. Принципи номінації лексико-семантичної групи назв чоловічих головних уборів. *Мовознавчий вісник : зб. наук. праць*. Черкаси, 2020. Вип. 28. С. 92–102.
- 18.Вікторіна О. М. Лексика народної медицини і лікувальної магії у степових говірках Дніпро-Бузького межиріччя : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Кіровоград, 2009. 20 с.
- 19.Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології : нова редакція /упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. 464 с.
- 20.Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02. Львів, 1995. 24 с.
- 21.Воропай О. Звичаї нашого народу: етногр. нарис : у 2 т. Мюнхен : Укр. вид-во, 1958.

22. Гавадзин О. Я. Назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття: структура, семантика, ареалогія: автореф. дис.. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2014. 20 с.
23. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2005. 592 с.
24. Гнаповська Л.В. Особове ім'я як соціальний ген: концептуальна картина світу середньовічних англосаксів у семантиці антропонімічних апелятивів. *Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання: збірник наукових праць*. 2004. Випуск 3. С. 252–258.
25. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. 2003. Вип. 1. С. 16–21.
26. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів старшої школи / за заг. ред. д-ра пед. наук Н.Б. Голуб. Київ: Педагогічна думка, 2019. 56 с.
27. Голуб Н.Б. Шкільний підручник як засіб реалізації завдань компетентнісного навчання української мови учнів ліцею. *Книга в академічному дискурсі: філологічний, методичний та мистецтвознавчий аспекти: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції* / За ред. К.Я. Климової. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2018.
28. Голубовська І.О. Національно-мовна картина світу в її національній іпостасі. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2002. №6, кн. 1. С. 92–99.
29. Горошкіна О. М. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. Харків : Основа, 2012. 171 с.
30. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2002. 184 с.

- 31.Гримашевич Г. Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (мовознавство)*. 2008. Вип. XIX–XX. С. 30–32.
- 32.Грицанова І. В. Теоретичні засади дослідження тематичних груп лексики (на прикладі назв одягу та взуття). *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 110, Т. 2. С. 351–353.
- 33.Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. 2001. С. 145– 154.
- 34.Данилова З. В. Поняття системності лексики, лексичних угруповань у мові та мовленні. *Мова і культура*. 2012. Вип. 15, т. 1. С. 22–28.
- 35.Дворянкін В. О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках : автореф. дис....канд. філол.. наук : 10.02.01, Луганськ, 2006. 29 с.
- 36.Дерке М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.09. Ужгород, 2002. 184 с.
- 37.Добровольська Н. Г. Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Можливість відтворення духовної культури за архаїчною лексикою. URL: <https://naurok.com.ua/urok-ukra-nsko-movi-10kl-zastarili-slova-ta-hni-riznovidi-arha-zmi-istorizmi-mozhlivist-vidtvorennya-duhovno-kulturi-za-arha-chnoyu-leksikoyu-397292.html> (дата звернення: 19.03.2025).
- 38.Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1982 – 2006. Т. 1–5.
- 39.Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
- 40.Жилко Ф.Т. Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення). *Середньонаддніпрянські говори*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 5–21.

41. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. 402 с.
42. Зеленько А. С. Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2004. 228 с.
43. Іващенко В. Л. Художній концепт: проблема визначення на рівні ментальних структур як форм відображення дійсності (на матеріалі життєтворчості Т. Г. Шевченка). *Науковий вісник Волинського державного університету: Мовознавство*. 2004. № 6. С. 98–103.
44. Кардащук О. В. Семантичне поле простору як фрагмент мовної картини світу. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2009. Вип. 85, т. 98. С. 35–38.
45. Клименко Н. Б. Лексико-семантична група назв верхнього одягу в східностепових говірках Красноармійського району Донецької області. *Матеріали вузівськ. наук. конф. : Філологічні науки*. Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1997. С. 122–125.
46. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Донецьк, 2001. 400 с.
47. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2001. 19 с.
48. Кобець Л. К. Лексико-семантична група як складник лексико-семантичної системи. *Мова і культура*. 2012. Вип. 15, т. 4. С. 129–135.
49. Кобирилка Г., Рябець Л. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*. 2018, № 4. С. 92–100.
50. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 350 с.
51. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ: Академія, 2003. 464 с.

52. Кочерган М. П. Лексико-семантична система. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 280–284.
53. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори). *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Донецьк, 2006. Вип. 14. С. 27–31.
54. Крехно Т. І. Історія ЛСГ «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII ст. (на матеріалах українських пам'яток): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2005. 19 с.
55. Лексика на перетині наукових парадигм: монографія / за ред. Л. Струганець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2018. 212 с.
56. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 2006. 150 с.
57. Макаренко О.Є. Теорія номінації в когнітивному аспекті. *Europejska nauka XXI wieku. Przemysl*, 2011. С. 17–23.
58. Мартинова Г. І. Словник середньонаддніпрянських говірок /відп. ред. П. Ю. Гриценко. Черкаси : Видавець Ю. А. Чабаненко, 2020. 477 с.
59. Мартинова Г. І., Бобер Т. Б. Динамічні процеси на позначення одягу, взуття та прикрас із середньонаддніпрянських говірок. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи*. Том V. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження : сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи». Баку – Банська Бистриця – Ужгород – Херсон: Посвіт, 2019. С. 364–373.
60. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. 1977. С. 5–31.
61. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2005. 400 с.

- 62.Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. проф. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2005. С. 349–364.
- 63.Методика навчання української мови у закладах загальної середньої освіти (профільний рівень) : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти ОС «Магістр» / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Каф. укр. мови та метод. її навч. ; уклад. Т. В. Григоренко, В. О. Коваль, К. А. Маслюк. Умань : Візаві, 2023. 308 с.
- 64.Микульчик Р. Тематична класифікація фізичних термінів-епонімів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології*. 2016. № 842. С. 92–95.
- 65.Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові. *Мовознавство*. 1977. № 2. С. 50–59.
- 66.Миронова Г. М. Назви одягу від давнини до сучасності. *Культура слова*. Вип. 14. С. 54–60.
- 67.Никончук М. В. Назви одягу і взуття правобережного Полісся. Житомир, 1998. 230 с.
- 68.Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. Київ, 1996. 173 с.
- 69.Новосьолова В. І. Стилiстичнi засоби лексикологiї i фразеологiї на уроках української мови в 10 класі. *Навчання української мови в старшій школі на академічному рівні : посіб. для вчителя* / [авт. кол.: Шелехова Г.Т., Голуб Н.Б., Бондаренко Н.В., Новосьолова В.І., Федорчук Т.М., Косянчук С.В.]. К. : Педагогічна думка, 2012. 208 с.
- 70.Остапенко Н. М., Симоненко Т. В., Руденко В. М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібник. Київ : ВЦ “Академія”, 2012. 248 с.
- 71.Паламарчук І. М. Активна і пасивна лексика. Застарілі слова (архаїзми та історизми). Неологізми. ВсімОсвіта. URL: <https://vsimosvita.com/konspekt-uroku-quot-aktyvna-i-pasyvna-leksyka-quot/> (дата звернення: 17.03.2025).
- 72.Пашкова Н. І. Лексико-семантична група назв верхнього одягу в гуцульському говорі. *Семасіологія і словотвір*. Київ : Наук. думка, 1989. С. 23–27.

- 73.Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ, 1999. 227 с.
- 74.Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2000. 19 с.
- 75.Пашкова Н. І. Структурна організація лексико-семантичної групи назв верхнього одягу в українських говорах Карпат. *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі*. Житомир, 1983. С. 212–214.
- 76.Пентиліук М. І., Окунович Т. Г. Сучасний урок української мови. Харків : Вид. група “Основа”, 2007. 176 с.
- 77.Подільський говір. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um180.htm> (дата звернення: 20.08.2025).
- 78.Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся. Київ, 1997. 182 с.
- 79.Сабадош І. Зведений тематичний словник як вид лексикографічної праці. URL: http://library.zu.edu.ua/vz/10/Vg_2003_10_23.pdf (дата звернення: 07.11.2025).
- 80.Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля. 2008. 712 с.
- 81.Синегуб Я. В. До питання про класифікацію української соціологічної термінології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2017. С. 155–160.
- 82.Словник мови Т.Шевченка: в 2-х т. Київ: Наукова думка, 1973.
- 83.Словник української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
- 84.Словник української мови: в 11-ти т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- 85.Стельмашук Г. Г. Українське народне вбрання. Львів: Література та мистецтво, 2019. 256 с.
- 86.Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я.Плющ; 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Наукова думка, 2000. 430 с.

- 87.Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. 270 с.
- 88.Томиліна Г. Українські назви одягу в символічному вживанні. *Дивослово*. 2010. № 1. С. 22–25.
- 89.Томиліна Г.Я., Полежаєва Н.А. Застарілі назви одягу у творах української літератури першої половини ХІХ століття(лексико-історичний коментар) *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. №2. С. 320–326.
- 90.Українська мова (профільний рівень). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Харків : ТОВ «Видавництво «Ранок», 2018. 272 с.
- 91.Українська мова: програма 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. 2017. 84 с.
- 92.Хмара Г. В. Словотвірна мотивація та встановлення її напрямку (на матеріалі назв одягу і взуття). *Вісник Харківського національного університету. Сер.: Філологія*. 2008. Вип. 54. С. 37–39. 233.
- 93.Черторизька Т. Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові. *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Наукова думка, 1973. С. 38–43.
- 94.Шафонський О. Енциклопедія українознавства. Київ, 1984. Т. Кн. 2. С. 372.
- 95.Щербина Т. В. Номінація верхнього одягу в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. *Мовознавчий вісник*. 2007. Вип. 4. С. 159–168.

АНОТАЦІЯ

Крупницька І.В. Особливості вивчення застарілої лексики у старшій школі: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» зі спеціальності 014 Середня освіта. Тернопіль: ТНПУ, 2025. 103 с.

У кваліфікаційній роботі подано результати дослідження найменувань з тематичної групи «одяг та взуття». Здійснено поділ назв на лексико-семантичні групи та мікрогрупи, описано основні диференційні ознаки номенів, виявлено походження та словотвір назв головних уборів та взуття, досліджено синтагматичні та парадигматичні відношення в цій групі лексики.

Проаналізовано чинну Програму з української мови для профільної школи (10-11 клас) щодо вивчення лексики та підручник з української мови. Виявлено особливості словникової роботи щодо вивчення лексики з погляду вживання. Запропоновано вправи з вивчення тематики.

Ключові слова: лексикологія, тематичні групи, лексико-семантична група, застаріла лексика, архаїзми, історизми, назви одягу, взуття, лінгводидактика, Програма з української мови, профільна школа, підручник, метод, вправа.

ABSTRACT

Krupnitska I.V. Features of studying outdated vocabulary in high school: qualification work for obtaining an educational degree "Master" in the specialty 014 Secondary Education. Ternopil: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2025. 103 p.

The qualification work presents the results of the study of names from the thematic group "clothes and footwear". The names are divided into lexical-semantic groups and microgroups, the main differential features of nomens are described, the origin and word formation of the names of hats and shoes are identified, syntagmatic and paradigmatic relations in this group of vocabulary are investigated.

The current Ukrainian language program for specialized schools (grades 10-11) for studying vocabulary and a textbook on the Ukrainian language are analyzed. The features of dictionary work for studying vocabulary from the point of view of use are identified. Exercises for studying the topic are proposed.

Key words: lexicology, thematic groups, lexical-semantic group, obsolete vocabulary, archaisms, historicisms, names of clothing, footwear, linguodidactics, Ukrainian language program, specialized school, textbook, method, exercise.